

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи
кафедра практичної психології**

Психологічні особливості чоловіків після народження дитини

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)**

виконав:

студента 2 курсу, 623 групи

Михасів Андрій Андрійович

Керівник:

кандидат психологічних наук,

асистент **Чорней М. П.**

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2023 р.
Зав. кафедрою _____ доц. Радчук В.М.*

Чернівці - 2023

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ I. Теоретико – методологічна основа вивчення психологічних особливостей чоловіків після народження дитини.....	6
1.1. Теоретичний аналіз дослідження батьківства у вітчизняній та зарубіжній літературі.....	6
1.2. Психологічні компоненти батьківства, етапи та детермінанти його формування.....	11
1.3. Психологічні особливості чоловіків після народження дитини.....	22
Розділ II. Емпіричне дослідження психологічних особливостей чоловіків після народження чоловіків.....	33
2.1. Характеристика змісту методик дослідження.....	33
2.2. Аналіз отриманих результатів.....	44
Висновки.....	51
Список використаної літератури.....	53
Додатки.....	64

ВСТУП

Актуальність дослідження зазначеної проблематики обумовлюється тим, що суб'єктивне благополуччя особистості, щастя людини неможливе без самореалізації її в сімейній сфері життєдіяльності, передумовою якої є вироблення адекватних та реалістичних життєвих завдань, пов'язаних зі шлюбом та сім'єю.

У сучасному суспільстві відбувається трансформація традиційної системи статевої стратифікації, яка призводить до зміни гендерних ролей, у тому числі і батьківських, і проблеми сім'ї як соціального інституту і як соціальної системи, питання сімейного виховання, впливу сім'ї на розвиток особистості дитини і дорослого, соціалізація сім'ї стає все більш актуальними.

У зв'язку зі значними змінами в системі гендерних ролей, що відбулися в суспільстві за останні 50 років, більш соціальна, ніж материнська, батьківська роль зазнає серйозних змін, що призводить до появи нових форм активності батьків. У Німеччині та США ця проблема вже розробляється і ведуться дослідження в широкому спектрі як теоретичних, так і прикладних проблем, проте єдиної точки зору на даний феномен не існує.

При цьому більшість авторів підкреслюють, що батьківство є важливою умовою розвитку дитини і особистості самого батька. Зокрема, за даними досліджень батько впливає на статево-рольову ідентифікацію (З. Фройд, Н. Левальд, Ш. Барт і ін.); інтелектуальний розвиток (інтерес до учіння) (В. Фтенакіс, Р. Берне, Б. Кочубей); засвоєння моральних норм (О.Б. Чиркова); емоційно-особистісну сферу дитини (Є.О. Смірнова); а також її характерологічні особливості (Є.П. Ільїн, А. Біллер, З. Матейчек і ін.). Перехід до батьківства припускає подолання особистісної кризи чоловіком, пов'язаної з проблемою усвідомлення себе батьком (Е. Еріксон, Е. Фром, Т. Веретенко, Р. Овчарова та багато інших.).

Необхідність подальшого розвитку в Україні інституту сім'ї висуває якісно нові вимоги до підготовки молоді до батьківства та до сімейного життя і до проведення досліджень, що давали б нові науково обґрунтовані дані, що стосуються підвищення рівня підготовленості юнаків і дівчат до майбутнього сімейного життя та народження дітей. Поліпшення знань молодого покоління про соціально-психологічні процеси, що відбуваються при становленні і розвитку сім'ї, є однією з форм зміцнення майбутньої родини. Підготовка молодого покоління до створення сім'ї, до усвідомленого батьківства – одне з важливих завдань соціально-економічного розвитку нашої країни, тому що родина відіграє велику роль у зміцненні здоров'я і вихованні підростаючого покоління, забезпеченні економічного і соціального прогресу, у поліпшенні демографічного положення.

Мета дослідження : виявити психологічні особливості чоловіків після народження дитини

Нами були сформульовані наступні **завдання:**

1. Провести теоретичний аналіз батьківства у вітчизняній та зарубіжній літературі;
2. описати компоненти, етапи та детермінанти формування батьківства;
3. проаналізувати психологічні особливості чоловіків після народження дитини;
4. провести емпіричне дослідження;
5. проаналізувати отримані результати

Об'єкт дослідження: батьківство

Предмет дослідження: психологічні особливості чоловіків після народження дитини

Гіпотези дослідження:

1. Ймовірно існує взаємозв'язок між наявністю дітей у чоловіків та таких характеристик як стресостійкість, орієнтація на результат, жертвність

2. Ймовірно, що участь чоловіків у партнерських пологах змінює ставлення до дитини після її народження.

3. Припустимо, що існують відмінності у чоловіків до і після народження дитини.

Розділ I. Теоретико – методологічна основа вивчення психологічних особливостей чоловіків після народження дитини

1. 1. Теоретичний аналіз дослідження батьківства у вітчизняній та зарубіжній літературі

В розумінні феномену батьківства беруться два його компоненти — материнство і батьківство, в яких наголошується на біологічних і соціальних зв'язках між подружжям і дітьми, у тому числі й тих, що пов'язані з народженням і виховання дітей, залученням їх до культурних та духовно-етичних цінностей суспільства. Взаємовідносини між батьками й дітьми також вміщують психологічний вимір: психологічну підтримку, фасилітацію психічного та особистісного розвитку, надання психологічної допомоги.

Зазвичай роль мати ідеалізується; сприймається, що материнський інстинкт є вродженим, що він робить жінку більш терплячою, емпатійною, розуміючою та неодмінно допомагає їй інтуїтивно відчувати, що необхідно дитині. Батько ж нерідко уявляється як відсторонена від цієї діади людина, котра лише відвертає увагу матері на себе та без її допомоги не може зрозуміти потреб дитини. Проте реалії засвідчують, що батько не тільки здатний з успіхом виконувати материнські функції, а й часом краще за жінку відчуває і задовольняє фізіологічні та психологічні потреби дитини, дістаючи від цього справжнє задоволення. Відтак, батьківство не є тотожним материнству і батьківству, поняття «батьківство» — надіндивідуальне ціле, що виходить за межі індивіда, тоді як «материнство» і «батьківство» стосуються окремої особистості.

Батьківство на індивідуальному рівні формується під впливом особистісних та індивідуально-типологічних особливостей людини, її досвіду. Ідеал батька і матері є складовою ідеалу чоловіка і жінки, створюючи загальний ідеал батьківства.

Розрізняють дві стратегії реалізації батьківства [6]. Перша ґрунтується на сприйнятті особою народження дитини як обмеження, у тому числі і для самореалізації. У рамках другої стратегії в народженні дитини вбачається поява нових можливостей. Домінуюча негативна суб'єктивна оцінка батьківської ролі з часом може призвести до дисгармонії дитячо-батьківських взаємин у родині. Найбільш оптимальною для дитини і батьків є друга стратегія, оскільки її реалізація через співрозвиток, співпрацю, співтворчість створює найкращі умови для розвитку особистості дитини, надає можливість батькам реалізувати себе як особистостям.

Вивчення цієї теми охоплює широке коло проблем: психофізіологічних (Е. П. Ільїн, И. С. Кон), історичних (И. С. Кон, Ш. Барт, А. Герхард), соціальних (Т. А. Гурко, И. Ф. Дементьева, В. Ф. Анурин, Б. Бим, К. Кенфільд, Т. Холдрен, М. Ферлінден, Э. Фтенакис, Х. Вернек), різних аспектів сімейної психології (Х. Вернек, Х. Петрі, О. Вейнінгер, Д. Виннікот, И. В. Гребінників, И. С. Кон, Л. Кэмерон-Бэндлер, П. Попова, Г. Г. Філіпова, П. Голок), а також психології особи (Джоуль. Вільямс, К. Кенфільд, Э. Эриксон, Б. Пфау-Эффінгер, А. Маслоу, И. С. Кон, Х. Вернек, Э. Фтенакис, Р. Ріхтер, К. Бергман) і дитячої психології (Л. С. Выготский, Г. Риттиг, М. Шпивак, Ф. Дольто, м. Дик-Рид, И. С. Кон, Р. Кэмпбелл, М. В. Осорина).

Традиційно феномен батьківства вивчається психологами залежно від теоретичного підходу до цієї проблеми [1]. Існує два підходи до вивчення батьківства, залежно від того, хто вважається відправною точкою вивчення - дитина або батько [2]. Так, перший підхід аналізує вплив батька на розвиток дитини. Дослідження підтверджують, що неформальна участь батька у її вихованні сприяє її повноцінному гармонійному розвитку. При цьому ступінь впливу батька залежить від статі дитини [9]. Для дівчинки особливо значущою є оцінка батьком її привабливості. Це відіграє велику роль у її подальшій долі: визначає вибір власного чоловіка, впливає на якісні характеристики її особистого та інтимного життя. Участь батька у вихованні хлопчиків обумовлює нормальний перебіг гендерної ідентифікації дитини,

розвиває чоловічі інтереси, чоловічу самосвідомість, почуття власної значущості та впевненості.

Крім того, і для дівчаток, і для хлопчиків батько відіграє важливу роль у формуванні базового відчуття довіри до світу, в когнітивному і моторному розвитку, адаптації до навколишнього середовища, засвоєнні моральних норм, а також сприяє розвитку дитячої самостійності та незалежності [4].

Другий підхід вивчає батьківство з позиції особистісної самореалізації чоловіка [8], тобто те, яким чином змінюється його особистість з появою дитини. Якщо чоловік підготовлений до народження дитини, його становлення в ролі батька багато в чому визначається тим, як він сприймає цю подію. Варіантів може бути два: 1) дитина сприймається чоловіком як перешкода в досягненні життєвих цілей і перспектив; 2) дитина стає можливістю самореалізації в ній, сприймається як нова життєва перспектива та мета [4; 8]. Народження дитини, взаємини з нею надають чоловікові додаткову сферу самореалізації, особистісного зростання. Чи скористається чоловік цією можливістю, залежить від того, наскільки бажаною для нього була поява дитини, наскільки це є його вільним свідомим вибором та наскільки прийнята ним роль батька. Тобто, виконання батьківської ролі відбувається через призму особи батька, тут досліджуються самореалізація особи у батьківстві, вводяться поняття «соціальна роль», «статус», «соціальні норми», «стереотипи» і «вимоги», досліджується феномен так званого батьківського «інстинкту» (материнського і батьківського), почуття, «образи Я», «Я-концепція» і інші особисті характеристики, так або інакше пов'язані і такі, що змінюються з батьківством [3].

Інтерес вітчизняних психологів до вивчення феномену сім'ї в цілому і батьківства, зокрема, виник не дуже давно, лише в останні десятиліття. При цьому можна погодитися з Р. В. Овчаровою [20], що батьківство є базовим життєвим призначенням, важливим станом і значною соціально-психологічною функцією кожної людини.

Наприклад, Г. С. Абрамова [1] розглядає батьківство як соціальні ролі батька і матері, причому вона вважає, що освоєння соціальних ролей матері і батька – це основне життєве завдання людини в період розвитку та дорослішання. І. С. Кон [15] визначає батьківство як систему взаємопов'язаних явищ:

- а) любов, батьківські почуття, прихильність до дітей;
- б) специфічні соціальні ролі і нормативні приписи культури;
- в) обумовлене тим чи іншим на реальну поведінку, стиль виховання, ставлення батьків до дітей.

Т. А. Гурко [9] зазначає, що в англomовній літературі використовуються два терміни, що позначають «батьківство». Перший з них – *parenthood* – частіше використовують фахівці, що аналізують інституціональні характеристики батьківства. Другий – *parenting* термін вживається для розкриття батьківських ролей, включаючи відхилення від підтриманих в конкретній культурі моделей поведіння з дітьми.

Інше визначення батьківства дає Р. В. Овчарова. Вона пише: «Батьківство – соціально-психологічний феномен, що представляє собою емоційно і оціночно-забарвлену сукупність знань, уявлень і переконань щодо себе як батька, реалізовану у всіх проявах поведінкової складової батьківства» [20, с . 10]. З її точки зору, феномен батьківства одночасно постає в кількох планах: насамперед, це план індивідуально-особистісних особливостей жінки або чоловіка, що впливають на батьківство, по-друге, батьківство по відношенню до сімейної системи, по-третє, взаємозв'язок батьківства з батьківськими сім'ями, по-четверте, батьківство стосовно системи суспільства. Вона також пропонує виділити в батьківстві наступну структуру: ціннісні орієнтації подружжя, батьківські установки й очікування, батьківське ставлення, батьківські почуття, батьківські позиції, батьківську відповідальність, стиль сімейного виховання.

У вітчизняній психології батьківство розглядається не тільки з точки зору сімейної психології, а й з гендерних позицій. Так, К. Н. Белогай вивчала

гендерні відмінності в структурі батьківського ставлення. Їй вдалося виявити відмінності в мотиваційно-потребової, поведінкової і функціональних сферах материнства і батьківства. Так, в її дослідженні виявилось, що головними мотивами батьківства є мотиви самозмінювання, а мотивами материнства – мотиви, пов'язані з розвитком відносин з партнером. Крім того, жінки значно частіше, ніж чоловіки, бачать в дитині сенс свого життя. Є відмінності і в батьківській поведінці матерів і батьків. Мама проводять з дитиною значно більше часу, ніж батьки. Установки на взаємодію матерів і батьків значно розвиваються: матері в більшій мірі спонукають словесні прояви дитини, а батьки в більшій мірі спрямовані на заохочення активності своїх дітей. Самі батьки виявляють відмінності і у функціональному призначенні материнства і батьківства: матері приписуються функції любові і турботи, батькові – захисту і виховання [24].

Ще один напрямок досліджень гендерних аспектів батьківства – вивчення самоактуалізації гендерної ідентичності особистості. Л. Н. Ожигова [28] в результаті досліджень переконалася, що до найважливіших смисловим складовим, що задає напрямки самореалізації чоловіків і жінок, відносяться сім'я і професійна діяльність. Тема сім'ї з'являється в міркуваннях про самореалізації та власне призначення і у чоловіків, і у жінок. Але якщо у жінок сім'я – це простір реалізації та особистісних вкладів в інших, то для чоловіків сім'я – це опора, місце комфорту і відпочинку, те, що потрібно захищати. При цьому вчений стверджує, що, реалізуючи себе в різних просторах свого буття – сім'ї, професії, відпочинок і творчості, жінка і чоловік ризикують потрапити в стресову і кризову ситуації, так як здійснюваний ними вибір і діяльність можуть не отримати підтвердження оточуючими, що не відповідає культурним та соціальним очікуванням.

Отже, батьківство може вивчатися як з точки зору сімейної психології, так і з точки зору гендерної психології. При цьому ці підходи в деякій мірі суперечливі. Сімейна психологія підкреслює важливість батьків для розвитку дитини, виявляє структуру батьківства і визначає ті чинники та умови, які

дозволяють матері і батькові стати хорошими батьками. Гендерний підхід підкреслює не тільки відмінності в материнському і батьківському відношенні до дитини, а й проблеми в самореалізації чоловіків і жінок у різних сферах життя.

1.2. Психологічні компоненти батьківства, етапи та детермінанти його формування

Батьківство – усвідомлення духовного єднання з шлюбним партнером стосовно своїх або прийомних дітей, що зображає собою інтегральне психологічне утворення особистості, що вводить сукупність ціннісних орієнтацій батьків, установок й очікувань, батьківських почуттів, відносин і позицій, батьківської відповідальності й стилю виховання. Кожен компонент містить емоційні, когнітивні й поведінкові складові. Так, батьківство виявляється як на суб'єктивно-особистісному рівні, так і на надіндивідуальному рівні. Зв'язок компонентів батьківства здійснюється через взаємозумовленість складових їх когнітивних, емоційних і поведінкових аспектів, які є психологічними формами прояву батьківства.

Особливістю *сімейних цінностей* є те, що вони, представляють сплав емоцій, почуттів, переконань і поведінкових проявів. Когнітивна складова ціннісних орієнтацій чоловіка й жінки характеризується тим, що інформація в ній перебуває на рівні переконань. Насамперед, це переконання в пріоритетності цілей, типів і форм поведінки, а також переконання в пріоритетності якихось об'єктів у деякій ієрархії. Емоційна складова проявляється в емоційному фарбуванні й оцінному відношенні спостережуваного явища. Саме емоційний аспект, що визначає переживання й почуття людини, показує значимість тієї або іншої цінності, є своєрідним маркером визначення пріоритетів. Поведінкова складова буває як раціональною, так і ірраціональною; головне в ній – спрямованість: на

реалізацію ціннісної орієнтації, досягнення значимої мети, захист тієї або іншої суб'єктивної цінності.

Батьківські установки і очікування є установками на мету й засоби діяльності в сфері батьківства. Когнітивний аспект стосується знань про репродуктивну норму суспільства, про розподіл батьківських ролей, а також включає реальний й ідеальний образ дитини. Емоційний аспект проявляє собою сукупність поглядів, суджень, оцінок, а також домінуючий емоційний фон щодо реалізації батьківських установок й очікувань. Поведінковий аспект батьківських установок й очікувань реалізується в репродуктивному поводженні, у взаєминах чоловіка й жінки, у батьківському відношенні, стилі сімейного виховання.

Батьківські очікування й установки, а також сімейні цінності є основними для інших компонентів батьківства й реалізуються в особистості батька й спрямованості його поведінки.

Батьківське відношення – порівняно стійке явище, зміст якого включає амбівалентні елементи емоційно-ціннісного відношення й може змінюватися в певних межах. Батьківське відношення реалізується, у регулюванні емоційної дистанції. Зазвичай дистанціювання відбувається неусвідомлено. Когнітивна складова включає подання про різні способи й форми взаємодії з дитиною, знання й подання про цільовий аспект цих взаємин, а також переконання в пріоритетності тих напрямків взаємодії з дитиною, які реалізують батьки. Емоційна складова включає судження й оцінки про різні типи батьківського відношення, а також домінуючий емоційний фон, що супроводжує поведінкові прояви батьківського відношення. Поведінкова складова являє собою форми й способи підтримки контакту з дитиною, форми контролю, виховання взаєминами, шляхом визначення дистанції спілкування [48].

Особлива увага формування повинна приділятися навичкам і формам спілкування батьків, аналізу взаємодії в родині, розвитку поваги до особистості дитини. Крім того, розвиток і корекція батьківського відношення

повинні ґрунтуватися на усвідомленні сприйняття з погляду дитини того або іншого типу батьківського відношення.

Батьківські почуття – група почуттів, що являє особливе місце по значимості в житті людини серед інших емоційних зв'язків. Одне з основних почуттів, – батьківська любов, – джерело й гарантія емоційного благополуччя людини, підтримки фізичного й психічного здоров'я. Зміст батьківських почуттів може бути амбівалентним і суперечливим.

Когнітивна складова проявляється на двох рівнях:

- соціально-схальні знання і уявлення того, які почуття мають відчувати батьки по відношенню до своїх дітей;
- знання і уявлення про образ дитини (ідеальний або реальний), який відкриває весь спектр батьківських почуттів.

Емоційна складова є представленою всією гамою почуттів і домінуючим емоційним фоном, що супроводжує оцінку образу дитини і себе як батька. Поведінкова складова приймає довірчість, емоційну близькість, турботу про дитину, афективні стереотипи контактування з дитиною. На наш погляд, поведінкова складова може бути як конгруентною, так і не конгруентною стосовно емоційної складової [49].

Формування компонента батьківських почуттів повинно ґрунтуватись на розвитку вправності розуміти почуття членів родини, особливо, дитини, і адекватно виявляти свої почуття, а також розвиток навичок рефлексії виконання батьківської ролі. З метою корегування негативних сторін батьківських почуттів, можна опиратися на когнітивну складову компонента в плані усвідомлення самоцінності дитини, а не як засобу для досягнення якихось цілей батьківства.

Батьківські позиції розкривають собою реальну спрямованість взаємодії з дитиною, в основі якої є свідомо або несвідомо оцінка дитини. Когнітивна складова складає уявлення про реальний й ідеальний образ дитини, про свою батьківську позицію. Емоційна складова проявляє собою домінуючий емоційний фон, оцінки й судження щодо реального образу

дитини, своїх батьківських позицій і щодо взаємодії батьки – діти. Поведінкова складова являє комунікативні позиції батьків, прогностичний площину (планування) подальшої взаємодії з дитиною. З погляду Т.А Демидової, батьківські позиції реалізуються в поведінці батька й матері в тому або іншому типі виховання, тобто в тих або інших способах впливів і характері спілкування з дитиною [49]. Формування батьківських ролей повинно опиратися на усвідомлення й розвиток прогностичного аспекту форм взаємодії з дитиною з використанням різних батьківських позицій, а також корекції рівня домагань батька щодо дитини.

Батьківська відповідальність у своїх засадах має дуальну природу: це відповідальність перед соціумом і перед безособовою природою (своєю совістю). Член родини вміє відповідати за інших окремих членів родини (дружину, чоловіка, дітей) і за родину в цілому. Роль лідера родини передбачає саме відповідальність за родину в цілому, і не просто за окремих близьких людей, а за соціальну групу як ціле. Когнітивна складова включає уявлення про відповідальне й безвідповідальне поведіння батька, про розподіл відповідальності між чоловіком і дружиною в інших родинах й у своїй родині. Емоційна складова стосується відношення до розподілу відповідальності в родині, емоційних переживань, пов'язаних із цим, і оцінка себе як батька з погляду відповідальності. Поведінкова складова стосується контролю своєї поведінки й подій, що відбуваються, характеризується займаною роллю в родині. Формування складника відповідальності повинно ґрунтуватись на орієнтацію батька, саме на внутрішню відповідальність – перед власною совістю, а не перед суспільством стосовно власної родини і її членів[48].

Стиль сімейного виховання є носієм взаємодії перерахованих вище компонентів, його прояв найбільш очевидний. Стиль сімейного виховання більшою мірою, у порівнянні з іншими компонентами батьківства, детермінує особистісне становлення й розвиток дитини. Когнітивна складова ґрунтується на батьківських установках й очікуваннях відносно образу

дитини й ролі у вихованні людини. Також, ця складова включає загальні подання батьків про можливі засоби взаємодії з дитиною й стилях виховання. Крім перерахованого вище, фундаментальною підставою когнітивної складової є цінності батьків, які детермінують не тільки дану складову стилю виховання, але й спрямованість особистості батьківства, у тому числі й всю його поведінку. Емоційну складову сімейного стилю виховання визначають батьківські почуття, емоційний фон в спілкуванні з дитиною, почуття до шлюбного партнера, відношення до розподілу відповідальності ролей у родині. Оцінка себе як батька, у повному. У поведінковій складовій здійснюється виховний аспект форм і способів взаємодії з дитиною; надання дитині відносної волі; відносини залежності/незалежності; втручання у світ дитини; наголос на дитині й інші [62].

Іншим компонентом особистісного рівня батьківства є *мотивація*, де особливу увагу важливо приділити тим її аспектам, що стосуються мотивів народження дитини. Саме мотиви народження дитини – позитивні чи негативні – будуть багато в чому визначати і мотивацію подальшого батьківства, і ставлення батька до дитини [2]. Одним з типів мотивації, необхідних для здійснення людського розвитку, є внутрішня мотивація. Її можна визначити як вільна участь в діяльності за відсутності зовнішніх вимог і підкріплень. Розрізнення внутрішньої і зовнішньої мотивації відбувається за критерієм нагороди за здійснювану активність. При зовнішній мотивації сама нагорода буде зовнішньої по відношенню до людини. Коли ж мотивація є внутрішньою, то винагородою за неї є активність сама по собі. Е. Деси і Р. Ріан [26] вважають, що внутрішньо мотивована поведінка базується на потребі людини бути компетентним і самодетермінованим при взаємодії з середовищем. Психологічна потреба у взаємозв'язку з іншими людьми є третім, поряд з потребами в автономії і самодетермінації, типом внутрішньої мотивації, що забезпечує оптимальний розвиток людини. Можливість задоволення потреб в автономії, компетентності та зв'язки з іншими людьми забезпечує особистості свободу

активності. Розвиток є способом взаємної актуалізації внутрішніх потенціалів, інтересів і об'єднання знань, цінностей та регуляторних механізмів, що призводить до їх гармонізації. Відповідно можна говорити про внутрішню мотивацію батьківства, виділяючи в ній, по-перше, потребу відчувати себе компетентним батьком, справлятися з вихованням дитини, доглядом за нею, а також виконує функцію матеріального забезпечення сім'ї. Другим компонентом внутрішньої мотивації є потреба відчувати, що виконання батьківських обов'язків не є для людини обтяжливим, сприяє, а не заважає його самореалізації. І третьою умовою наявності внутрішньої мотивації батьківства є задоволеність відносинами з дитиною, отримання задоволення від спілкування з нею.

Важливим регулятором діяльності людини є її самооцінка в тій чи іншій діяльності. Самооцінка чоловіка по параметру «хороший батько», швидше за все, також є важливим чинником його відносини і до батьківства, і до дитини. Ми вважаємо, що мотивація батьківства, цінності сім'ї, батьківства і дітей, самооцінки чоловіка як батька і «справжнього чоловіка» формуються не тільки в процесі функціонування його в цій ролі, але мають більш глибоке коріння.

Так, основу як материнства, так і батьківства складають мотиви, цінності і відносини, які реалізуються в реальній поведінці батьків.

Батьківство досить складний феномен, який можна визначити як категорію психології особистості, яка відображатиме основні етапи розвитку особистості, що характеризує комплекс інтегральних, соціальних та індивідуальних характеристик особистості, що виявляються на всіх рівнях життєдіяльності людини.

У психології виділяються декілька стадій батьківства: прийняття рішення про народження дитини, вагітність, період формування батьківства, період зрілого батьківства, період, званий періодом «постбатьківства», тобто бабусь і дідусів.

Дані етапи характерні як для жінок, так і для чоловіків, проте існує певна специфіка проходження цих стадій у чоловіків.

В результаті поглибленого вивчення проблеми формування батьківства, впливу соціальних відносин на становлення інституту батьківства, було зроблено припущення про те, що в онтогенезі комплексу батьківства можна виділити три *основні етапи*;

- 1) стереотипне уявлення про батьківство до вагітності дружини;
- 2) переосмислення стереотипів протягом вагітності;
- 3) власне формування почуття батьківства після народження дитини, з яким в перинатальний період чоловік не має такого зв'язку, як жінка, відповідно, і зміну ставлення до себе, формування ставлення до дитини, прийняття нової ролі батька – складний і багатофакторний процес.

Перший – теоретичний – етап починається з народження хлопчика до моменту отримання відомостей про вагітність його дружини. Формування стереотипів про батьківство проходить в процесі взаємодії з власними батьками. Причому ступінь впливу батька і матері залежить від віку дитини. Батько є фігурою, яка допомагає дитині вивчати світ, власне тіло і його можливості через силові ігри. Пізніше взаємовідносини батьків стають моделлю поведінки в суспільстві однолітків у молодшому шкільному та підлітковому віці. Однак на формування уявлень про батьківство впливає не тільки сімейна ситуація. Наприклад чоловік, що виріс без батька, може бути добрим батьком, якщо у нього є модель чоловічої поведінки. У середньому до 18-23 років формуються основні уявлення про батьківство, характерні для цього періоду: молоді люди збираються мати дітей в майбутньому, але не зараз, вважають за необхідне планувати народження дітей і розглядають це як перспективу тільки через кілька років (від двох до п'яти). Вони позитивно ставляться до дітей, але спілкуються не часто, вважають, що з народженням дитини у чоловіка з'являється велика відповідальність. Беручи соціальні стереотипи сучасності як власну думку, вони вважають, що батько для

дитини є зразком для наслідування, виховує фізично і духовно, соціально підтримує, дає почуття впевненості в собі, захист.

Другий етап – «злам» стереотипів в період вагітності дружини. Цей етап розпочинається з того моменту, коли чоловік дізнався, що буде батьком, до початку взаємодії з уже народженою дитиною. Сам момент повідомлення про вагітність і усвідомлення факту реальності дитини рознесені в часі. Реакція на повідомлення про вагітність може бути різною в залежності від багатьох факторів, які включають наміри чоловіка щодо конкретної жінки, матеріальну, соціальну та інші види готовності прийняти відповідальність за майбутнє життя. Навіть у тому випадку, коли рішення про народження дитини прийнято заздалегідь і є результатом оформлення потребностно-емоційної та ціннісної сфер батьківства, вираженому в бажанні мати дитину, звістка про вагітність може викликати складні переживання.

Вагітність дружини для чоловіка позначає обмеження бажань, перебудову планів, заглибленість в численні побутові справи. Як така здатність чоловіка винести втрату уваги до себе і одночасно дарувати його іншим, не отримуючи при цьому негайного задоволення, визначає наскільки він може бути хорошим батьком. На думку А.Н. Друсілової і І.С. Баклушанського, поворотним моментом у формуванні почуття батьківства, а також виникнення можливих проблем, є середина вагітності, приблизно четвертий місяць, коли у жінки з'являється живіт, її положення стає явним, і дитина стає «матеріальним», більш реальним.

Вагітність дружини ставить перед чоловіком завдання – справитися з раптовими відчуттями і надати психологічну підтримку дружині, взяти на себе більшу частину зовнішніх проблем, створивши захисний бар'єр між жінкою, що носить дитину, і рештою світу. Як поведе себе майбутній батько в кожному конкретному випадку буде залежати від багатьох факторів. Основні з них – його особистісний склад, зрілість відносин до сім'ї, усвідомлена оцінка виникаючих труднощів, здатність впоратися з ними і відносини з власною матір'ю і батьком.

Перші два етапи являють собою період підготовки до спілкування з дитиною. Теоретичні уявлення про батьківство формуються в соціумі з початку життя чоловіка, потім змінюються, заломлюючись через власний досвід спілкування з ще не народженою дитиною через дружину і перетворення, зміни самосвідомості, самооцінки і образів Я. Цей процес є дуже складним і легко порушується при відторгненні з боку дружини або соціальних проблемах майбутнього батька, таких, як відсутність матеріальних ресурсів, постійної роботи та ін. Чоловіки, які піддаються фінансовим кризам, часто відмовляються від економічних і психологічних обов'язків батька, що частково є наслідком уразливості батьківства по відношенню до успіху в зовнішньому середовищі. Багато чоловіків відчують підвищену тривожність і відповідальність за матеріальне становище сім'ї, це призводить до прагнення більше працювати, щоб забезпечити сім'ю, але може викликати почуття самотності у дружини. Інші, навпаки, роблять вигляд, що нічого не відбувається такого, про що варто було б турбуватися. Такі чоловіки вважають, що народження дитини – нормальне фізіологічне явище і з роздратуванням ставляться до проявів нудоти, стомлюваності, плаксивості вагітної дружини. Таким чином, відсутність теоретичної підготовки до батьківства, страх перед народженням дитини сприяють виникненню тривожності. Г. Дік-Рід вважає, що цей період вимагає від чоловіка розуміння, толерантності та безкорисливості по відношенню до дружини, щоб правильно оцінити її думки та поведінку під час вагітності, тобто чоловік опиняється в ситуації підвищених вимог. Вважається, що цей період є періодом перевірки готовності до батьківства. Тим не менш, цей період є важливим з точки зору формування ставлення до майбутньої дитини і власної позиції в сім'ї.

Третій етап – стадія після народження дитини – практичний період. Ця фаза є критичною з точки зору виникнення бондинга – зв'язки чоловіка з народженою – дитиною. Батько, на їхню думку, виховує в дитині раціональність, нормальні умови розвитку, естетичне, моральне розвиток.

Формування батьківства є складним багатоступеневим процесом, на який впливають різні фактори, у тому числі соціальні, сімейні та особистісні.

Інший важливий аспект вивчення батьківства – це дослідження його детермінації. Проблема *детермінації батьківства* в цілому, а також материнства і батьківства зокрема в даний час активно обговорюється, але повністю не дозволена. Цілком очевидно, що перше питання, що стосується детермінації, це питання про співвідношення біологічних і соціальних детермінант материнської та батьківської сфери. При обговоренні даного питання зустрічаються різні точки зору, але все ж учені доходять висновку, що в детермінації материнства важливе значення має як біологічний, так і соціальний фактори [24], а в детермінації батьківства вирішальну роль відіграє все ж соціальний фактор [11, 16].

Батьківство як почуття і рольова позиція чоловіка, спрямована на дитину, формується в процесі соціалізації під впливом наступних соціально-психологічних чинників [22]:

– власний позитивний досвід спілкування, взаємодія зі своїм батьком чи з людиною, яка його заміняла (встановлено, що психологічна підготовка хлопчика до майбутньої ролі батька, що відбувається за умови емоційної близькості з власним батьком та конструктивних відносин з ним, забезпечує йому в майбутньому тісний емоційний контакт з власною дитиною, підсилюючи задоволеність батьківською роллю);

- активна емпатійна позиція стосовно вагітної дружини (готовність до розуміння її страхів, бажань, очікувань та побоювань; психологічна підтримка; розділення з нею відповідальності за її фізичний та психологічний стан, турбота про неї тощо);

- присутність при народженні дитини (психологічна підтримка дружини під час пологів; розуміння процесу народження дитини як спільної праці обох батьків; розуміння пологів як зустрічі з дитиною, а не як «суто жіночої справи», сповненої болю й крові тощо);

- перший емоційно-позитивний контакт з дитиною (відчуття задоволеності собою, дружиною та дитиною; бачення в дитині окремої особистості; повага до її бажань і потреб);

- особисте бажання чоловіка бути батьком (свідоме бажання прийняти батьківську роль поєднана з усвідомленням особистої відповідальності за фізичний і психічний розвиток дитини та готовністю вкладати свої фізичні й психологічні сили і час задля благополуччя дитини);

- очікування дружини стосовно чоловіка як батька дитини. Вплив ролі матері на батьківство має свою специфіку, тому що мати стає або партнером, або перешкодою у становленні дитячо-батьківських взаємостосунків. Отже, залучення батька у свою роль великою мірою залежить від його взаємин з матір'ю, її очікувань і підтримки;

- особливості подружніх взаємин (їх гармонійність, дисгармонійність, розлучення, сепаративний шлюб тощо). Так, успішність шлюбу є підтримуючим чинником батьківства, яке безпосередньо залежить від подружніх взаємин. Це пов'язано з тим, що очікування і якість стандартів, які визначають належну поведінку для батька, менш визначені, ніж для матері;

- очікування дитини стосовно батька (поведінка дитини стосовно батька, емоційне ставлення до нього, те, якою людиною бачить батька дитина, чи висловлює йому свої бажання й потреби);

- особливості розвитку дитини. Особливості фізичного та психологічного розвитку дитини, її відповідність очікуванням і старання батька.

На думку деяких дослідників, ставлення батька до своєї ролі та його участь у вихованні дитини ніяк не пов'язане з його біологічним батьківством – усе це визначається системою взаємостосунків в родині та за її межами [9].

Отже, детермінуючими факторами формування і становлення чоловіка як батька є відчуття відповідальності та емоційного прийняття своєї дитини, а батьківство як психологічний феномен можна визначити як інтегральну

сукупність соціальних та індивідуальних характеристик особистості, найважливішими з яких є комплексність і соціальна детермінованість [17].

1.3. Психологічні особливості чоловіків після народження дитини

Соціальні переміни в сучасному суспільстві призводять до зміни гендерних ролей, у тому числі й батьківських. Сучасні чоловіки дещо інакше розуміють, що означає бути батьком, і часто роблять для своїх дітей те, що звичайно робили жінки. Якщо традиційна роль батька пов'язувалася насамперед з матеріальним забезпеченням сім'ї, то “нові батьки” усвідомили свою відповідальність за емоційний стан дітей, за їх психологічне благополуччя, зрозуміли, що батьківська поведінка відбивається на поведінці дітей та їх майбутньому.

На думку А. Адлера, кожна людина має три основні життєві завдання: професійне, дружби і кохання [1]. Самореалізація чоловіка в кожній з цих сфер постає як необхідна умова реалізації людиною свого життєвого потенціалу.

Вирішення цих трьох основних життєвих завдань відбувається, з врахуванням можливостей і обмежень. Зрозуміло, що життєві завдання особистості мають індивідуальні особливості, що визначаються особистісним розвитком чоловіка, тому такий розподіл за віковими періодами дуже приблизний. Але кожний етап особистісного розвитку характеризується своїм життєвим завданням, і в ситуації, коли чоловік вирішує завдання, яке більше підходить для попереднього етапу його розвитку, можна констатувати його особистісну незрілість [11]. Тобто для постановки та вирішення кожного життєвого завдання необхідно “дорости”, успішно вирішивши завдання попереднього етапу.

Наприклад, чоловік вимушено вступив до шлюбу (причини можуть бути різними: щоб бути “як усі”, тиск батьків, несподівана вагітність дівчини тощо), з'явилися діти, але його сімейне життя не є наслідком свідомого

бажання, відповідального вибору, тому зараз, хронічно відчуваючи свою незадоволеність шлюбом, він постійно “втікає” з дому (на роботу, до друзів, на риболовлю, до інших жінок тощо). В такому випадку можна говорити про інфантильність, недостатній особистісний розвиток та неадекватність життєвих завдань, пов’язаних зі шлюбом і сім’єю.

Особистісно незрілий батько не може бачити в народженні дитини додаткову можливість самореалізуватися. Він скоріше схильний сприймати дитину як істоту, що заважає йому нормально спати, робити улюблену справу, яка, до того ж, відвертає на себе любов та увагу його дружини і вимагає чималих коштів. Зрозуміло, що дитина, відчуваючи до себе таке ставлення, має небагато шансів вирости психологічно здоровою.

Народження дитини – одна з найважливіших життєвих подій кожної людини, незалежно від її статі. Якщо почуття батьківства інтерналізовано, тобто входить в “Я-концепцію” і самосвідомість чоловіка, суттєво змінює життєвий світ особистості, стосуючись усіх щаблів життя: від розпорядку дня до життєвих цінностей чоловіка.

Взаємовідносини між батьками й дітьми теж включають психологічний вимір: надання психологічної допомоги, психологічну підтримку, фасилітацію психічного та особистісного розвитку.

Народження дитини є віхою в розвитку сім’ї і є стресовою ситуацією для цієї сім’ї. Найважливішим чинником нормального пренатального розвитку дитини є сприятлива обстановка в сім’ї, емоційний комфорт вагітної жінки, і тут, як показали дослідження Л.Л. Баз, Т.А. Баландина, Г.В. Скобло [4], найважливішим чинником виявилася емоційна підтримка чоловіка, завдяки якій дружині вдавалося з найменшими психологічними втратами долати труднощі цього періоду. Відсутність такої підтримки є провокувальним моментом для виникнення у неї депресивно-тривожних розладів, що являються, як правило, попередниками післяпологової депресії, негативний вплив якої на психічний розвиток дитини загальноновизнано [5].

Е. Фромм бачив у батьківстві можливість реалізації здатності любити і партнера, і дитину. Так звана батьківська любов до власних дітей є дуже важливим поняттям навіть для дитини що ще не народилася. Причому це немовля, що ще не з'явилося на світ, дає майбутньому батьку відчуття «інстинкт батьківства». Чоловік повною мірою може відчуття і узяти на себе роль захисника, проявити свою любов і інші позитивні емоції, тим паче, що усім ці почуття і чинники роблять сильний вплив на розвиток особистості дитини [71].

Народження дитини змушує чоловіка освоювати нові для себе сфери діяльності. Нерідко він повинен поєднувати роль годувальника родини та материнські обов'язки. Дитина дозволяє чоловіку ствердитися в суспільстві в новій ролі — ролі батька. Батьківство припускає досягнення нового рівня самоідентичності, нового етапу сприйняття свого образу «Я». Це можливо тільки завдяки тому, що чоловік відмовляється від багатьох форм минулого досвіду, від стереотипів міжособистісної взаємодії та взаємодії з собою. Саме перетворення чоловіка на батька в психологічному плані є центральним завданням розвитку особистості в період дорослості і одним з критеріїв досягнення нею зрілості.

Так, народження дитини для більшості чоловіків є своєрідним переходом від однієї стадії життєвого циклу до іншої. Характеризуючи цей період як серйозне випробування, своєрідну кризу, Б.Кочубей указує на його чотири аспекти:

- матеріальний (поява додаткових витрат, перерозподіл коштів сімейного бюджету);
- часовий (час на додаткові сімейні справи, приробітки);
- сексуальний (порушення регулярності статевого життя);
- психологічний (переключення уваги чоловіка та дружини на дитину).

Після народження дітей у чоловіка і дружини з'являються нові батьківські обов'язки, найпершими з яких є піклування про фізичне, духовне, психічне здоров'я дитини, любов до неї, відданість, сердечна чуйність, уміння відчувати

душевний стан сина чи доньки, увага до своїх дітей, зацікавленість їхнім життям, товаришами, стосунками з іншими людьми, навчанням, громадською роботою, запобігання поганим звичкам і вчинкам дітей.

Аналізуючи роль і місце батька у вихованні дитини, психологи підкреслюють їх суперечливість у масовій свідомості. Так, серед найпоширеніших стереотипів вони виокремлюють наступні:

- функція батька полягає в тому, щоб тримати у суворому порядку і слухняності дитину;
- позиція «непотрібності батька», згідно з якою матеріально забезпечена жінка не визнає необхідності батьківського впливу на виховання дітей;
- виховання без батька призводить до психічних розладів у розвитку і поведінці дитини.

Проте, більшість зарубіжних вчених (в тому числі і психофізіологи) вважають і науково обґрунтовують той факт, що принципової різниці між батьком і матір'ю в догляді навіть за зовсім маленькими дітьми немає (Werneck H., 2001). Батько може робити це так само добре, як і мати, що доведено дослідженнями. Деякі дослідження показали, що в процесі «становлення батька», ще в період вагітності партнерки, в організмі чоловіка, як і жінки, відбуваються гормональні зміни. Протягом усього періоду вагітності у чоловіка - майбутнього батька знижується рівень тестостерону в крові (Werneck H., 2001). Занепокоєння і бажання розділити з дружиною її тяготи, викликані вагітністю, можуть бути настільки сильними, що чоловік починає відчувати ті ж фізіологічні симптоми, що і його дружина, наприклад нудоту вранці.

Крім того, у багатьох зарубіжних дослідженнях простежується тенденція до збільшення кількості батьків, які беруть найактивнішу участь у житті своєї дитини, починаючи з моменту його народження (Werneck H., 2001). Наприклад, за статистичними даними в Німеччині 90% батьків на сьогоднішній день присутні при народженні своєї дитини - це не просто віяння моди і спостереження стороннього обивателя - це співучасть і

співпереживання процесу пологів разом з дружиною і дитиною (Gerhard A., 1999; Werneck H., 2001).

Поява першої дитини автор називає фактором, який веде до серйозних змін у житті сім'ї. Ця подія неминуче призводить до зміни стилю життя сім'ї, що сформувалися у подружжя інтересів і звичок, до необхідності оволодіння важкими соціальними ролями батька і матері [2]. Г. Крайг також зазначає, що з народженням дитини різко зростають фізичні та емоційні навантаження подружжя, пов'язані з порушенням сну і звичного укладу життя, фінансовими витратами, підвищеною напруженістю і конфліктами з приводу розподілу обов'язків та дотримання певного порядку. Мати стомлена, батько відчуває себе знехтуваним, і обидва відчувають обмеження своєї свободи [17]. М. Котаровській зазначає, що поява нового члена сім'ї послаблює зв'язок та спілкування між чоловіком і дружиною; немовля опиняється в центрі турбот одного або обох батьків. У дослідженнях Ю.Є. Алешиної виділяється, що з появою в сім'ї дитини, чоловік більше орієнтований на події, що відбуваються поза сім'єю, його роль більш інструментальна, а дружина відповідає за все, що відбувається всередині будинку, виконуючи традиційно жіночу роль.

А.Я. Варга відзначає ще одну особливість функціонування сім'ї в цей період - зменшення вільного часу, особливо проведеного подружжям спільно. Якщо раніше чоловік і дружина, як правило, проводили дозвілля разом, то тепер це часто доводиться робити поодиноко, так як один з подружжя повинен залишатися з дитиною, особливо якщо немає батьків або родичів, здатних на час їх підмінити. Крім того, погіршується якість міжособистісного спілкування в сім'ї, на нього відводиться менше часу, воно ускладнюється різними обов'язками, пов'язаними з дітьми [5, С. 12].

На скорочення часу, який подружжя приділяють одне одному і своїм захопленням, а також на проблеми комунікативного і сексуального характеру, на почастішання конфліктів вказують і інші автори (Крайг Г. І ін.)

Батьки в основному грають з дитиною, тоді як матері зазвичай сповивають, купають або годують його. Доглядаючи за малюком, батьки воліють робити це граючи. Батьки підкидають малят, рухають їхніми руками й ногами, гойдають на нозі, кружляють, катають на спині. Матері ж поводяться з дітьми обережніше, ніжно розмовляють, гладять, носять на руках.

Певні якісні зміни спостерігаються з народженням дитини і в структурі професійних потреб батька. Перш за все це відноситься до потреб професійно-статусного характеру: потреба у підвищенні робочої кваліфікації як фактора збільшення заробітної плати. Народження дитини може служити також непрямую причиною зміни професійних планів молодого батька.

Так, сім'я неминуче повинна перебудуватися, щоб відповідати новим вимогам.

Молоді сім'ї, які мають першу дитину, можуть бути не цілком упевнені в правильності виховання дитини, а звідси може з'явитися тривога. Японський психолог М. Ібука вважає, що як підвищена впевненість, так і зайва тривожність не сприяють успішному батьківству. У першому випадку вони навряд чи зможуть виховати в дитині потребу до самостійного пошуку, до пізнання нового. Чим більш «вільно» батьки виховують свою дитину, тим більше невпевненим у собі він виростає. Під «свободою виховання» вчений розуміє нерегулярний догляд за дитиною, велика кількість іграшок і в той же час відсутність уваги. Можливо, саме молоді сім'ї можуть мати такі прояви частіше, ніж більш дорослі батьки. Таким дітям не вистачає любові, вони весь час шукають уваги дорослих, в той час як дитина, що виросла в любові, швидше адаптується до суспільства, вона більш урівноважена і добра [29].

Батьки, у яких емоційний зв'язок з дитиною встановилася ще в дитинстві, виявляються більш чуйними до інтересів підростаючих дітей. Діти більше прислухаються до них, орієнтуючись на їх думку, сини хочуть бути схожим на батьків, з якими у них теплі взаємини.

У США, Німеччині та у Франції функціонують школи для татів, де вчать доглядати, спілкуватися, грати з маленькою дитиною, бачити в ній особистість. У нашій країні, на жаль, спостерігається дещо інша ситуація. Дані соціологічних досліджень 90-х років минулого століття, хоча і відзначають зростання пріоритету сім'ї серед чоловіків, все ж не виявляють радикальної зміни образу батька в суспільній свідомості. Чоловіки великою мірою зберігають консервативний образ батька-годувальника і реалізують архаїчну чоловічу роль. Тим не менш, отримані дані показують, що батьки все частіше залучаються до догляду за немовлятами і беруть участь у їх вихованні: в сім'ях виникає співробітництво.

Існує безпосередній зв'язок між батьківськими почуттями і рівнем зрілості особистості батька. Ось чому частіше батьківство переживається повніше батьками пізніх дітей. У зрілих батьків розвинена емпатія (здатність до співпереживання), їм властиво опікати, піклуватися про малюка з перших днів життя дитини. Такі батьки відчують потребу в тому, щоб вчити, передавати свій досвід, зробити дитину в культурному сенсі своїм спадкоємцем, наступником.

Психологами добре вивчені ситуації патеральної депривації (ситуація позбавлення батька), де батько, будучи присутнім фізично, у виховному відношенні не діє або діє спотворено. У таких сім'ях зазвичай спостерігається інверсія ролей - строгий авторитет являє мати. За нормальних умов для сина вже в ранньому віці батько є моделлю для наслідування, отже, впливає на формування статевої ідентичності. Як зауважує І.С. Кон, пасивні батьки мало впливають на формування чоловічих рис у своїх синів.

На думку В. Фтенакиса, взаємодія з батьком позитивно впливає на когнітивний розвиток дітей. Проте його дослідження показали, що це положення справедливо тільки для хлопчиків. Була виявлена пряма кореляція між залученістю батька у виховання і когнітивними досягненнями їх синів. Вчений пояснює це тим, що батько дає приклад практичного і дієвого рішення різних проблемних ситуацій, причому залученість в життя дитини

припускає ще і емоційну участь, і саме тому, що батько в цьому випадку дає приклад чоловічого підходу до рішення проблем, його вплив не так помітно на дівчатках [7].

Крім того, Е. Хоффман [8] вважає, що батько відіграє найважливішу роль в засвоєнні дітьми моральних норм. Батьки через слова і поведінку, так або інакше, виражають своє відношення до певних подій або вчинків людей, надаючи, таким чином, моделі поведінки і їх моральну оцінку. Крім того, батьки, особливо батько, дисциплінують дітей, ставлячи певні рамки поведінки, схвалюючи одні вчинки і караючи за інші, це важливо, адже саме батьки задовольняють потреби дитини, оскільки вона взаємодіє з довкіллям спочатку тільки через батьків, які в цьому випадку є провідниками громадських цінностей [9,76].

Разом з цим, саме народження дитини і взаємовідносини з ним дають чоловікові шанс соціалізуватися самому, шанс саморозвитку. Усвідомлення себе батьком призводить до усвідомлення необхідності жити правильно скрізь. Підростаюча дитина стає продовженням чоловіка, задовольняє потребу в учневі, у власній значущості. Феномен батьківства тісно пов'язаний з такими поняттями, як соціальна роль батька, що розрізняється залежно від громадської системи, соціальної, економічної і політичної сфер суспільства, статусу чоловіка в цьому соціумі. І багато що залежить від того, наскільки ця роль прийнята чоловіком. Йдеться навіть не стільки про операційний аспект реалізації ролі, скільки про особисте прийняття, інтерналізації ролі батька конкретним чоловіком.

Наприклад, вважається, що чоловіки відчувають дискомфорт при дотику до немовлят, існує навіть міф про гидливість чоловіків до маленьких дітей [22], проте, на думку І.С. Кона, причинами цього можуть бути зовсім не очевидні чинники. Жінки дуже часто усувають батьків від турботи про дитину або сприймають батька як заступника матері, хоча, по суті, вони виконують різні функції. Чоловіки, крім того, соромляться проявляти ніжні почуття по відношенню до дитини, соромляться дружин і своєї

«незграбності» в спілкуванні з немовлям. Материнська функція визнається суспільством майже священної і досить добре регламентована. Прояв материнських почуттів є нормою. Чоловіки ж скупі на прояв емоцій взагалі, у тому числі і почуттів до дитини [23,53,28].

Набагато більша проблема полягає в тому, що дитина викликає емоційний відгук у батька далеко не завжди. Чоловікові набагато складніше, ніж жінці, сприймати дитину як продовження себе. Жінка готується до спілкування з дитиною задовго до його народження і в процесі пологів. В період вагітності у жінки з'являється новий сенсорний досвід, починається процес духовного прийняття дитини [11, 15,65,110].

Чоловік обмежений від цього спілкування, тому формування почуття батьківства, емоційний відгук, сприйняття дитини ускладнене. Жінка в період вагітності змінюється, вона може прибігати до захисної «регресії», що припускає дитячі емоційні реакції в зіткненні з дорослими проблемами, тоді як майбутні батьки схильні раціоналізувати і схематизувати загрозові переживання. Така різниця пов'язана з традиційними уявленнями про мужність, які вселяються хлопчикам, не вітаючи фіксацію на почуттях і переживаннях, і утримують установки на холоднокровному позбавленні від них (пригнічення, витіснення). Це призводить до того, що чоловіки пригнічують прояви почуттів, у тому числі і почуттів до дитини [82].

Важливим чинником є вік чоловіка (не дуже рано, коли існує небезпека легковажного відношення до батьківства, і не надто пізно, коли відповідальність за долю дітей може налякати), тобто особиста зрілість; участь батька в спілкуванні з дитиною до народження і в період дитинства; участь батька в пологах, оскільки вагітність дружини - це перша проба реальної готовності чоловіка до появи дитини, яка на довгі роки стає головною точкою відліку сім'ї і вимагає уваги, сил і енергії [73].

Значною мірою це означає обмеження бажань, перебудову планів, занурену в численні побутові справи. Як така, здатність чоловіка винести втрату уваги до себе і, одночасно, дарувати його іншим, не отримуючи при

цьому негайного задоволення, визначає наскільки він може бути хорошим батьком. Поворотним моментом у формуванні почуття батьківства, а також у виникненні можливих проблем є середина вагітності, приблизно четвертий місяць, коли у жінки з'являється живіт, її положення стає явним, і дитина стає «матеріальною», реальнішою. Так, вагітність дружини ставить перед чоловіком складне завдання - зробити психологічну підтримку дружині, взяти на себе велику частку зовнішніх проблем, виробивши захисний бар'єр між жінкою, що носить дитину, і рештою світу. Як поведеться майбутній батько у кожному конкретному випадку, залежатиме від багатьох чинників. Основні з них - його особовиста зрілість, відношення до сім'ї, усвідомлена оцінка виникаючих труднощів, здатність впоратися з ними і стосунки з власною матір'ю і батьком.

Дослідження німецьких учених [28] показали, що батьківство, коли воно інтерналізоване, впливає на власну статевоюльову ідентифікацію чоловіка, його задоволеність життям, а також на світогляд чоловіка. Залучені у виховання своїх дітей чоловіки показували менш ригідне розуміння чоловічої ролі і стереотипу мужності, вони розглядали батьківство, як найважливіший чинник своєї чоловічої ролі, таким чином, ідентифікуючи себе з власним батьком. Крім того, було виявлено, що чоловіки, що беруть значну участь у вихованні своїх дітей, виявляли велику задоволеність життям і самим собою. Змінюється уявлення про цінність людського життя, дуже важливим стає благополуччя дитини, його нормальний розвиток. Саме такі чоловіки проводять з дитиною багато часу, не вважаючи його втраченим безцільно. Учені зв'язують навіть продуктивність на роботі із задоволеністю сімейним життям.

Поява дитини природним чином робить вплив на мотивацію і установки людини, проте багато дослідників говорять про те, що саме прийняття цієї ролі сприяє успішній реалізації себе в ній, оскільки, на думку І.С. Кона, соціальна роль зв'язує діяльність особи і її самосвідомість з

функціонуванням соціальної системи, причому відправною точкою є не індивід, а соціум [31].

Таким чином, батьківство як психологічний феномен є інтегральним психологічним утворенням особистості, що включає емоційну, когнітивну, й поведінкову складові. Складовими інтегральної психологічної структури батьківства є батьківські почуття, ціннісні орієнтації батьків (сімейні цінності), батьківські установки й очікування, батьківська відповідальність, стиль сімейного виховання[52].

Народження першої дитини дійсно веде до серйозних змін в сімейному житті молодої сім'ї. Це період, коли подружжю необхідно оволодіти новими для них соціальними ролями - батька і матері.

Розділ II. Емпіричне дослідження психологічних особливостей чоловіків після народження дитини

2.1. Характеристика змісту методик дослідження

Зважаючи на попередньо теоретично виокремлені, проаналізовані поняття та основні чинники, які впливають на психологічні особливості чоловіків після народження дитини у психологічному дослідженні було використано такі методики:

- 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла 16-ФО-187-А,
- методика «Вимірювання батьківських установок і реакцій» (PARI)
- метод словесних (вільних) асоціацій « Моя дитина».

Дослідження проводилося серед чоловіків 23 – 40 років з м. Чернівців. В дослідженні взяли участь 10 чоловіків у яких, ще не народилися діти та 28 чоловіків після народження дітей. Всього в дослідженні взяли участь 38 осіб. Основний принцип участі у дослідженні – принцип добровільності.

Для кількісного аналізу всі учасники дослідження, заповнювали індивідуально паперові бланки – опитувальники з підібраними тестовими методиками.

16-факторний особистісний опитувальник – це психодіагностична методика, розроблена в Іллінойському університеті (США) під керівництвом Реймонда Кеттелла у межах і з урахуванням висунутих ним теоретичних положень.

Найбільшу популярність і практичне застосування в Україні отримали дві основні модифікації – стандартизована форма опитувальника з 187 питань (форма А) і форма опитувальника з 105 питань (форма С) у редакції 1970 р. Форма А адаптована під керівництвом А.А. Бодальова на початку 1980-х рр., форма С – кафедрою соціальної психології психологічного факультету СПБДУ з 1972 по 1985 рр. Обидві модифікації опитувальника

16PF призначено для обстеження дорослих осіб з освітою не нижче 8-9 класів. Опитувальники дозволяють отримати оцінку по 16 особистісним рисам і інтелекту (тобто по 16 чинникам). Повні форми опитувальника також дозволяють діагностувати 4 вторинні фактори. Кожен з 16 первинних факторів має подвійну (біполярну) назву, що характеризує протилежні полюси риси.

Цей опитувальник є багатовимірною методикою для оцінювання індивідуально-психологічних якостей людини, виявлення особистісних проблем, а також пошуку корекційних механізмів для їх вирішення. Основні переваги даного опитувальника полягають у тому, що він достатньо простий у використанні. Опитувальник дає змогу отримати задовільні дані щодо валідності та надійності. Оцінка факторів відбувається за градаціями: високий рівень вираженості рис, середній, що прагне до високих показників, середній рівень, рівень, що прагне до низького та низький, що дає змогу достатньо легко працювати з результатами діагностики. Крім того, шкали опитувальника можуть інтерпретуватися як самостійно, так і бути об'єднані у блоки.

Найменування факторів даються в біполярній формі, що має алфавітну систему позначення:

- А (товариськість - замкнутість),
- В (високий - низький інтелект),
- С (емоційна стійкість - емоційна нестійкість),
- Е (домінантність - покірність),
- F (безпечність - заклопотаність),
- G (висока совісність - недобросовісність),
- Н (сміливість - боязкість),
- І (жорстокість - чутливість),
- L (підозрілість - довірливість),
- М (мрійливість - практичність),
- N (проникливість - наївність),

- O (схильність до почуття провини - самовпевненість),
- Q 1 (гнучкість - ригідність),
- Q 2 (самостійність - залежність від групи),
- Q 3 (високий - низький самоконтроль поведінки),
- Q 4 (напруженість - розслабленість).

Опис вторинних факторів тесту Кеттелла

F1. тривога

- Низькі бали - загалом ця людина задоволений тим, що є, і може домогтися того, що йому здається важливим. Однак дуже низькі бали можуть означати брак мотивації у важких ситуаціях.

- Високі бали - високий рівень тривоги в її звичайному розумінні. Тривога не обов'язково невротична, оскільки вона може бути обумовлена ситуаційно. Однак у чомусь має непристосованість. Коли чоловік незадоволений в ступені, яка не дозволяє йому виконувати вимоги і досягати того, що бажає. Дуже висока тривога зазвичай порушує продуктивність і призводить до соматичних розладів.

F2. Екстраверсія - інтроверсія

- Низькі бали - схильність до сухості, до самозадоволення, заморожене міжособистісних контактів.

- Високі бали - соціально контактний, успішно встановлює і підтримує міжособистісні зв'язки. Це може бути дуже сприятливим моментом в ситуаціях, що вимагають темпераменту такого типу. Цю рису слід вважати завжди сприятливим прогнозом у діяльності.

F3. чутливість

- Низькі бали - тенденція відчувати труднощі у зв'язку з ознаки у всьому емоційністю. Ці люди можуть ставитися до типу незадоволених і фрустрованих. Однак присутній чутливість до нюансів життя. Ймовірно, є артистичні нахили і м'якість. Якщо у такої людини виникає проблема, то на її вирішення потрібно багато роздумів до початку дій.

- Високі бали - заповзятлива, рішуча і гнучка особистість. Ця людина схильний не помічати життєвих нюансів, направляючи свою поведінку на занадто явне і очевидне. Якщо виникають труднощі, то вони викликають швидку дію без достатнього роздуми.

F4. конформність

- Низькі бали - залежна від групи, пасивна особистість, яка потребує підтримки інших осіб і орієнтує свою поведінку в напрямку людей, які таку підтримку надають.

Високі бали - агресивна, незалежна, відважна, різка особистість. Намагається вибрати такі ситуації, де подібна поведінка, принаймні, терплять. Виявляє значну ініціативу.

Мета проведення даного опитувальника полягає у виявленні психологічних особливостей стану чоловіків до народження дітей, безпосередньо пологів та чоловіками після народження дітей .

Основними завданнями 16-факторного особистісного опитувальника Кеттелла:

- визначення норм виконання тесту, співставлення їх із запропонованими в оригіналі методики;
- дотримання однаковості оцінки та інтерпретації результатів тестування.

У процесі роботи учасники дотримувалися наступних правил: не втрачати часу на обдумування; не давати невизначених відповідей; не пропускали питань; були щирим.

Питання погруповано за змістом навколо певних рис, що виходять в кінцевому підсумку до тих чи інших факторів.

Обробка результатів проведення за спеціальним ключем, де дано номери питань і кількість балів, які отримують відповідь а, б, с в кожному питанні. У тих клітинах, де проставлена літера, що позначає фактор, кількість балів дорівнює нулю. Таким чином, за кожну відповідь учасник може отримати 2, 1 або 0 балів. Кількість балів по кожному фактору підсумована і

внесена до бланку відповідей (у правий стовпчик), ми отримали профіль особистості чоловіків по 16-ти чинникам у сирих оцінках. Ці оцінки переводяться в стандартні (стіни) за таблицею .

Фактори	Стіни									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	Низькі			Середні			Високі			
1. А				+7						
2. В					+4					
3. С						+8				
4. Е							+7			
5. F							+7			
6. G									+11	
7. Н						+8				
8. I					+7					
9. L									+10	
10. М	-3									
11. N				-4						
12. О										+12
13. Q ₁			-6							
14. Q ₂				-4						
15. Q ₃								+9		
16. Q ₄								+9		
17. Л							+8			

Таб. 1. Переведення оцінок в стіни

Проаналізувавши таблиці 10 чоловіків у яких ще не народилися діти ми отримали наступні результати по фактору А на низький рівень вибрано 15%, середній 60%, високий 25%; фактору В на низький рівень 10%, середній 30%, високий -60 %; фактор С низький 10%, середній 50%, високий 40%; фактор Е низький 20%, середній 30%, високий 50%; фактор F низький 10%, середній 40%, високий 50; фактор G низький 40%, середній 30 %, високий

30%; фактор Н низький 20% середній 50%, високий 30%; фактор І низький 10%, середній 30%, високий 60%; фактор L низький 20%, середній 50%, високий 30%; фактор М низький 40%, середній 30%, високий 30%; фактор N низький 20%, середній 30%, високий 50%; фактор Q1 низький 20%, середній 40%, високий 40%; фактор Q2 низький 30%, середній 60%, високий 10%.

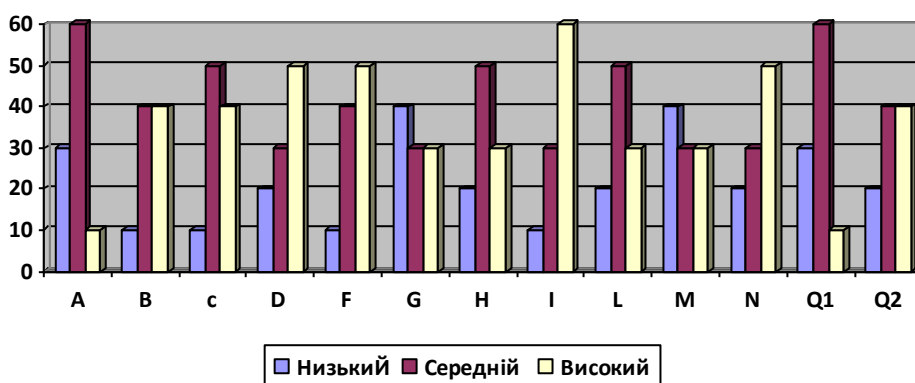

Рис.1 Рівні факторів у чоловіків до народження дитини

Також проаналізувавши таблиці 10 чоловіків у яких народилися діти ми отримали наступні результати по фактору А на низький рівень вибрано 15%, середній 60%, високий 25%; фактору В на низький рівень 30%, середній 60%, високий 10 %; фактор С низький 30%, середній 40%, високий 30%; фактор Е низький 20%, середній 40%, високий 40%; фактор F низький 30%, середній 40%, високий 30; фактор G низький 20%, середній 60 %, високий 20%; фактор Н низький 40% середній 50%, високий 10%; фактор І низький 20%, середній 50%, високий 30%; фактор L низький 20%, середній 30%, високий 50%; фактор М низький 40%, середній 30%, високий 30%; фактор N низький 20%, середній 40%, високий 20%; фактор Q1 низький 20%, середній 40%, високий 40%; фактор Q2 низький 30%, середній 60%, високий 10%.

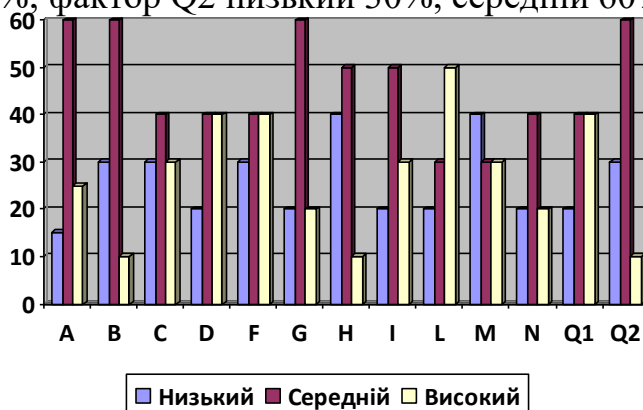

Рис.2 Рівні факторів у чоловіків після народження дитини

Інтерпретуючу результати можна сказати, що чоловіки у яких народилися діти характеризуються адекватністю самооцінки, знанням самого себе, своїх якостей і адекватною оцінкою своїх вчинків. Відкритість, товариськість, активність у встановленні як міжособистісних, так і соціальних контактів. У поведінці проявляються експресивність, імпульсивність, соціальна сміливість, схильність до ризику, готовність до вступу в нові групи. У чоловіків до народження дітей переважають незалежність характеру, настороженість по відношенню до людей, прямолінійність. У соціальній сфері виявляються конформні реакції залежність від думки і вимоги групи, прихильність загальноприйнятим моральним правилам і нормам, деяка соціальна несамостійність, незалежність проявляється в мотивації і почуття обов'язку та відповідальності.

Тест «PARI» - «Батьківсько -дитячі відносини»

Методика PARI (parental attitude research instrument) призначена для вивчення відносини батьків до різних сторін сімейного життя (сімейної ролі). Автори - американські психологи Є.С. Шефер і Р.К. Белл.

У методиці виділені 23 аспекти-ознаки, що стосуються різних сторін відносини батьків до дитини й життя в родині. З них - 8 ознак описують відношення до сімейної ролі й 15 - стосуються батьківсько-дитячих відносин.

Ці 15 ознак діляться на три групи:

- I - оптимальний емоційний контакт,
- II - надмірна емоційна дистанція з дитиною,
- III - надмірна концентрація на дитині.

Відношення до сімейної ролі описується за допомогою 8 ознак, їхні номери в опитувальному листі 3, 5, 7, 11, 13, 17, 19, 23:

- обмеженість інтересів жінки рамками родини, турботами винятково про родину (3);
- відчуття самопожертви в ролі матері (5);
- сімейні конфлікти (7);

- сверхавторитет батьків (11);
- незадоволеність роллю господарки будинку (13);
- «байдужість» чоловіка, його невключеність у справи родини (17);
- домінування матері (19);
- залежність і несаможиттєвість матері (23).

Відношення батьків до дитини

I. Оптимальний емоційний контакт (складається з 4 ознак, їхні номери по опитувальному листі 1, 14, 15, 21):

- спонукання словесних проявів, вербалізацій (1);
- партнерські відносини (14);
- розвиток активності дитини (15);
- зрівняльні відносини між батьками й дитиною (21).

II. Надмірна емоційна дистанція з дитиною (складається з 3 ознак, їхні номери по опитувальному листі 8, 9, 16):

- дратівливість, запальність (8);
- суворість, зайва строгість (9);
- відхилення від контакту з дитиною (16).

III. Надмірна концентрація на дитині (описується 8 ознаками, їхні номери по опитувальному листі 2, 4, 6, 10, 12, 18, 20, 22):

- надмірна турбота, установлення відносин залежності (2);
- подолання опору, придушення волі (4);
- створення безпеки, побоювання скривдити (6);
- виключення позасімейних впливів (10);
- придушення агресивності (12);
- придушення сексуальності (18);
- надмірне втручання в світ дитини (20);
- прагнення прискорити розвиток дитини (22).

Кожна ознака вимірюється за допомогою 5 суджень. Вся методика складається з 115 суджень. Судження розташовані в певній послідовності, і випробуваний повинен виразити до них відношення у вигляді активної або часткової згоди або незгоди. Схема перерахування відповідей у бали втримується в «ключі» методики. Сума цифрової значимості визначає виразність ознаки. Таким чином, максимальна виразність ознаки 20, мінімальна 5, 18, 19, 20 - високі оцінки, відповідно - 8, 7, 6, 5 - низькі.

В даному дослідженні брало участь 18 чоловіків – батьків, віком від 23 до 40 років. Попередній аналіз отриманих первинних даних, які характеризують особливості чоловіків після народження дітей та їх вплив на особистість дитини, обумовив необхідність диференціації їх в окремі підгрупи. В основу такої диференціації було покладено відмінності у впливі типів батьківського ставлення на розвиток особистості дитини:

- група 1 – оптимальний контакт з дитиною,
- група 2 – надмірна емоційна дистанція з дитиною,
- група 3 – надмірний концентрація на дитині.

Аналізуючи результати первинних даних, отриманих при діагностиці батьків, можна зазначити, що показники прояву батьківського ставлення (Е.Шеффер) оптимальний емоційний контакт, надмірна емоційна дистанція з дитиною та надлишкова концентрація на дитині мають варіативність діапазону від мінімальних до максимальних значень.

Так, оцінка батьками власного ставлення до дитини варіюється від 1 до 20 балів. Більшість батьків (70%) прагнуть до оптимального емоційного контакту з дитиною, тобто мають рівноправні стосунки з дитиною, партнерські відносини, розвивають активність дитини, спонукають дитину до спілкування, доброзичливі, демократичні. У 10% опитаних виявлено надмірну емоційну дистанцію з дитиною (шкала II), а саме відношення батьків до дитини характеризується ухиленням від контактів з дитиною, нестриманістю, роздратованістю, перебільшеною строгістю, суворістю. 20% респондентів властиві високі оцінки за III шкалою – надмірна концентрація

на дитині. Для цих батьків характерна зайва опіка, встановлення відносин залежності, подолання опору, пригнічення волі, створення безпеки, побоювання скривдити, виключення позасімейних впливів, придушення агресивності, пригнічення сексуальності, надмірне втручання в світ дитини, прагнення прискорити розвиток дитини.

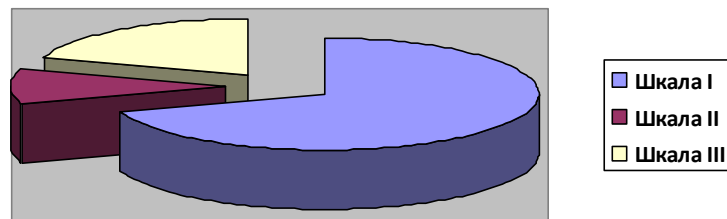

Рис. 3. Розподіл (%) оцінки батьківського відношення

Далі ми оцінювали батьківсько-дитячий контакт з точки зору його оптимальності. Для цього порівняли середні оцінки по трьом групам шкал: оптимальний контакт (шкала I), емоційна дистанція (шкала II) та надмірна концентрація на дитині (шкала III).

При порівнянні середніх значень показників, що характеризують ставлення батьків після народження дітей, спостерігаються незначні відмінності між батьками до народження дітей. При аналізі первинних результатів за методикою PARI були виявлені найбільш виражені ознаки, які стосуються відносин батьків до дітей – це вербалізація, спонукання до словесних проявів – 35% опитаних батьків, рівноправні відносини між батьками і дитиною – 32%, розвиток активності дитини – 20% респондентів та високі значення за ознаками, які характеризують ставлення чоловіків до різних сторін сімейного життя, до сімейної ролі: надавторитет батьків – 20%, залежність.

Чітко простежується залежність між показниками прояву батьківського ставлення та соціальною ситуацією в сім'ї. Але ступінь зв'язків різноманітна. Значущі, але слабкіші в першій групі (оптимальний емоційний контакт) і в

третьої 12 групі (надмірна концентрація на дитині) та сильніші в другій групі (надмірна емоційна дистанція)

Метод вербальних асоціацій «Моя дитина»

Для розуміння того, яким чином чоловіки сприймають дитину після її народження пропонуємо досліджуваним написати ряд асоціацій із словосполучення «Моя дитина». На основі даних асоціацій буде здійснено якісний аналіз.

На основі вербальних асоціацій із словосполученням «Моя дитина» здійснено кількісний аналіз чоловіків, що брали участь в партнерських пологах, та тих чоловіків, що не були присутніми на пологах.

Розподіл чоловіків в одній та другій групі складав рівну кількість досліджуваних (N=20 осіб).

Так, асоціації чоловіків, які не були присутніми на пологах до народження дитини були «світло», «чудо», «сім'я», «відповідальність», «гордість», «турбота», «крики». В асоціаціях присутні не стільки уявлення про саму дитину, скільки уявлення майбутніх батьків про своє ставлення до дитини. І в цих асоціаціях відображені соціальні уявлення про те, як повинен вести себе батько по відношенню до дитини. З чого можна зробити висновок, що батьки формують у себе установки батьківської поведінки, готуються прийняти на себе роль батька. Образ дитини в цих асоціаціях виглядає в цих асоціаціях формальним і стереотипним.

Після народження дитини характер асоціацій чоловіків, що не були присутніми на пологах, змінився. По-перше, з'явився образ дитини - мого, беззахисного, довгоочікуваного, жовтого. По-друге, зникли поняття, що позначають стереотипи батьківської поведінки, тобто відсутні передбачувані стратегії батьківської поведінки.

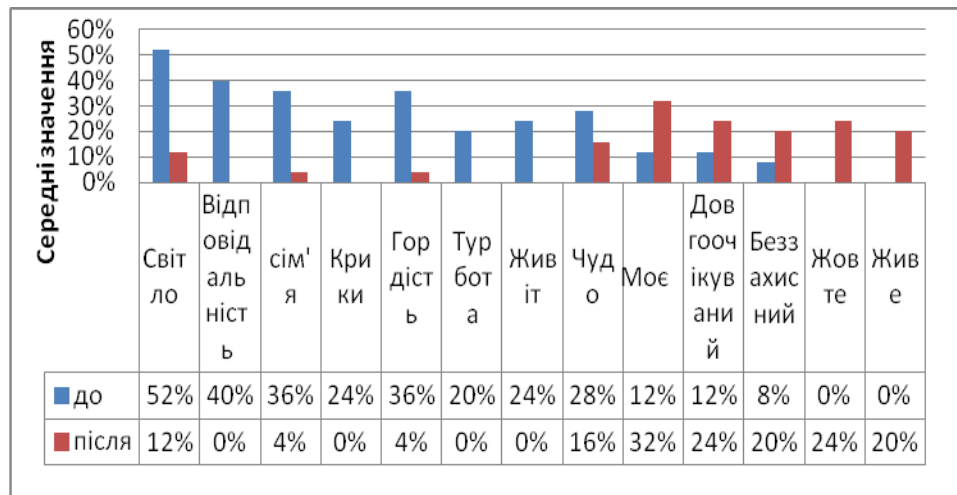

Рис. 4 Порівняння асоцій чоловіків до та після пологів

2.2. Аналіз отриманих результатів

На основі проведеного *кореляційного аналізу* встановлено прямий взаємозв'язок між наявністю дітей та наступними показниками (табл.2.1): «жертвність» батьків (PARI) ($r = 0,55$), а також з деякими факторами по 16PF: фактор С (стресостійкість) ($r = 0,67$), фактор F (стриманість-експресивність) ($r = 0,37$), фактор G (схильність соціальним нормам) ($r = 0,81$), фактор N (прямолінійність-дипломатичність) ($r = 0,54$), фактор Q2 (низький - високий самоконтроль) ($r = 0,45$).

Але разом з цим, виявлено й обернений кореляційний зв'язок між наявністю дітей та такими змінними, як: шкала рівності батьків і дитини (PARI) ($r = -0,30$), фактор E (домінантність) ($r = -0,35$), фактор H (схильність до ризику) ($r = -0,65$), фактор I (жорсткість - чутливість) ($r = -0,65$), фактор L (довірливий-підозрілість) ($r = -0,37$), фактор M (практичність-уявність) ($r = -0,43$), фактор Q1 (консерватизм-радикалізм) ($r = -0,55$), а також фактор Q2 (конформізм-нонконформізм) ($r = -0,54$).

Таблиця 2.1

Кореляційні зв'язки за шкалою "Наявність дітей"

Назва шкал	Значення r	P
Оцінка «жертвності» батьків	$r = 0,55$	0,05
Стресостійкість	$r = 0,67$	0,05
Стриманість	$r = 0,37$	0,05
Нормативна поведінка	$r = 0,81$	0,05
Оцінка рівності батьків і дитини	$r = -0,30$	0,05
Домінантність	$r = -0,35$	0,05
Схильність до ризику	$r = -0,65$	0,05
Жорстокість	$r = -0,65$	0,05
Підозрілість	$r = -0,37$	0,05
Уява	$r = -0,43$	0,05
Радикалізм	$r = -0,55$	0,05
Нонконформізм	$r = -0,54$	0,05

Отримані результати свідчать про те, що для чоловіків-батьків характерні велика стресостійкість, експресивність, слідування соціальним нормам, дипломатичність, більш високий самоконтроль. Однак такі чоловіки менш доміантні, менш схильні до ризику, більш жорсткі, менш підозрілі, більш практичні, консервативні, а також конформні. Вони вище оцінюють жертвність батьків по відношенню до дітей і менш схильні оцінювати дітей, як рівних дорослим.

Таким чином, наша перша гіпотеза про те, що ймовірно існує взаємозв'язок між наявністю дітей у чоловіків та таких характеристик як стресостійкість, орієнтація на результат, жертвність підтвердилась.

Для узагальнення всіх понять у вербальних асоціаціях «Моя дитина» в смислові групи нами був використаний *кластерний аналіз*, в результаті застосування якого були отримані кілька груп понять.

Кластер 1. Очікування народження дитини

1.1 Сім'я, що чекає появи дитини

1.2. Установки на майбутню дитину

Кластер 2. Майбутнє після народження дитини

2.1. Турботи про дитину

2.2. Радісне і неспокійне майбутнє після народження дитини

Відтак, асоціації розподілилися на дві великі групи - «Очікування народження дитини» та «Майбутнє після народження дитини». Причому момент народження дитини для чоловіків, які не були присутніми на пологах є урочистим, а життя після народження радісною суєтою, переміжної турботами про дитину. Це, швидше, нагадує кінофільм або фотоальбом, де за кадром залишаються переживання головного героя.

Якщо говорити про чоловіків, які не були на пологах після народження, то результати кластерного аналізу вказують на такі особливості:

1. Сприйняття дитини відразу після народження

2. Радісні турботи про дитину

3. Сімейне щастя

Тобто, після народження дитини структура уявлень про неї дещо змінилася - дитина народилася, попереду будуть радісні турботи про нього, що складе, в підсумку, сімейне щастя.

Таким чином, чоловіки цієї групи (тих, хто не був на пологах) домінують соціальні уявлення та традиційні установки, спрямовані на реалізацію батьківської поведінки, прийнятого в культурі. Наприклад, «Це моя дитина, значить, я про нього повинен піклуватися, оберігати,

забезпечувати і відповідати за нього». З іншого боку, факт народження дитини для чоловіків даної групи робить сімейне життя більш повним і радісним.

В групі чоловіків, що брали участь в партнерських пологах асоціації змістовно відрізняються від асоціативного ряду попередньої групи групи.

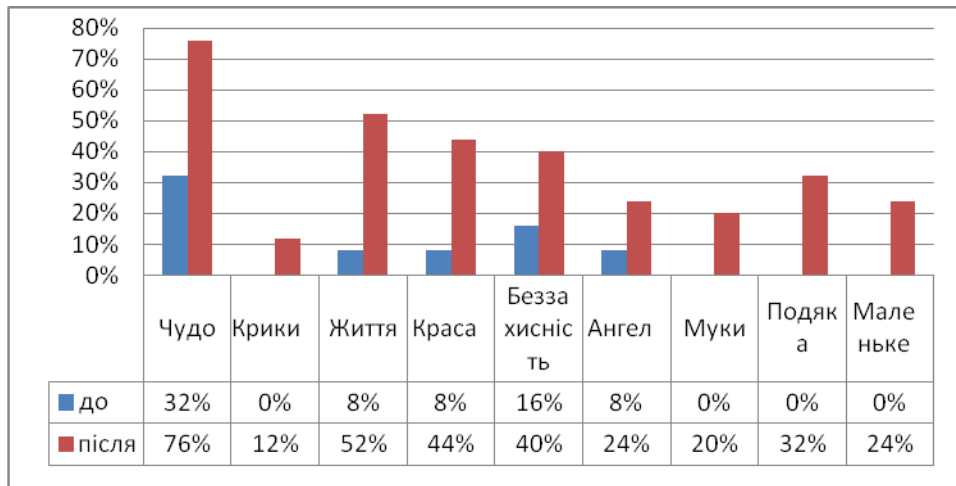

Рис.5 Асоціації чоловіків, які брали участь в партнерських пологах

Так, у батьків, присутніх на пологах, до народження дитини було досить ідеалізоване уявлення про дитину. Після народження дитини у даної групи чоловіків екзальтованість посилилася, що може говорити про стан ейфорії після пережитого стресу. Сам момент появи на світ дитини сакралізується, а до дитини складається емоційно позитивне ставлення, так звана батьківська ніжність.

Крім того, в даній групі на відміну від першої з'явилися асоціації, пов'язані з самим процесом пологів і ставленням до дружини, оскільки саме вона відчуває муки, народжуючи дитину, внаслідок чого до неї потрібно ставитися з вдячністю.

Також як і асоціації чоловіків, які не були присутніми на пологах, нами були опрацьовані асоціації чоловіків, що брали участь в партнерських пологах за допомогою кластерного аналізу.

Для даної групи виокремлено три групи кластерів:

1. Майбутнє сім'ї після народження дитини
2. Дитина як об'єкт турботи і переживань

3. Подання про момент народження

Виходячи з результатів кластерного аналізу, чоловіки у своїх асоціаціях більшою мірою орієнтовані на найближче майбутнє і більшою мірою емоційні, що природно, тому що їм належало бути присутнім на пологах. Тим не менш, їхні уявлення структуровані - буде момент народження, сім'я з дитиною і будуть мої власні стосунки з дитиною в системі сімейних відносин. Таким чином, вони ще до народження дитини прогнозували для себе роль активного учасника взаємодії з дитиною.

Що стосується їхнього ставлення після народження дитини, то тут спостерігається в більшій мірі 2 кластери, зокрема:

1. Момент народження
2. Емоційні переживання, пов'язані з дитиною
 - 2.1. Турботи про маленьку дитину
 - 2.2. Переживання своєї ролі батька
 - 2.3 Переживання єднання сім'ї
 - 2.4. Тривога за дитину
 - 2.5. розчулення

Після народження дитини асоціації чоловіків розділилися на два класи: перший описує сам момент народження, другий - емоційні переживання, пов'язані з дитиною. З отриманих результатів видно, що у батьків, присутніх на пологах, склався широкий діапазон переживань по відношенню до своєї дитини, посилений емоційним стресом присутності при народженні дитини.

Аналізуючи отримані результати проведеного дослідження, ми дійсно спостерігаємо розбіжності у ставленні до своєї дитини у батьків, які були присутні на пологах від тих чоловіків, які не були присутні при народженні дитини. У батьків, присутніх на пологах, формується емоційно позитивне ставлення до дитини, що служить сприятливою основою для встановлення міжособистісних відносин у майбутньому. Також у цих батьків вже в перші хвилини життя дитини встановлюються з ним власні відносини, а не через матір-посередника.

Хоча не можна не сказати, що чоловіки, які були присутні на пологах, були схильні до більшого стресу, і це не відіб'ється на певних аспектах ставлення до дитини. Чоловікам, що не були присутні на пологах, буде потрібно більше часу для усвідомлення свого батьківства, реалізуючи на перших етапах свого батьківства стереотипні паттерни батьківської поведінки.

Відтак, наша друга гіпотеза про те, що участь чоловіків у партнерських пологах змінює ставлення до дитини після її народження підтвердилась.

Для виявлення відмінностей у чоловіків до і після народження дитини використано порівняльний аналіз за t – критерієм Стьюдента.

Талиця 3.

Результати порівняльного аналізу отриманих даних на основі виокремлених груп: перша група - чоловіки до пологів, друга – чоловіки після

Шкали	до пологів	після пологів	t-value	P
H Схильність до ризику	6	4,5	2,230	0,028
F (стриманість - експресивність)	4,8	1	2,009	0,047
M (практичність - уява)	5,2	6,75	3,436	0,001
G (схильність соціальним нормам)	4,2	5,75	2,145	0,034
Q2 (конформізм - нонконформізм)	4	4,5	2,343	0,021
Шкала PARY «Нав'язливість батьків»	11,4	12,5	3,535	0,001
Ставлення до спільних пологів	1,6	1,25	2,528	0,013
Оцінка зміни ставлення оточуючих після народження дитини в позитивному напрямку	1,2	1,75	3,596	0,000

Отримані результати можна проінтерпретувати наступним чином: після народження дитини знизилися показники за такими шкалами 16PF, як H

(схильність до ризику) і F (стриманість-експресивність), а також оцінка себе як батька і негативне ставлення до спільних пологів. Збільшилися показники практичності, схильності до виконання соціальних норм.

Зниження схильності до ризику і одночасне підвищення показників соціальної нормативності, практичності є свідченням збільшення відповідальності. Зниження показника суб'єктивної оцінки себе як батька, згідно думки самих досліджуваних є наслідком відкриття нових перспектив взаємодії з дитиною.

Таким чином, наша третя гіпотеза про те, що існують відмінності у чоловіків до і після народження дитини підтверлась.

ВИСНОВКИ

Традиційно контекстом вивчення батьківства була сім'я. Вступ до шлюбу передбачав народження і виховання дітей, і навпаки. Іншими словами, інститут шлюбу та інститут батьківства були взаємопов'язані, що набуло закріплення на рівні законодавства, моральних настановлень і цінностей суспільства.

Самореалізація чоловіка в сімейній сфері постає як необхідна умова реалізації ним свого життєвого потенціалу. Одним з найбільш значущих життєвих завдань чоловіка, пов'язаних зі шлюбом і сім'єю, є батьківство. Реалізація чоловіка в якості батька великою мірою визначає його суб'єктивне благополуччя та відчуття повноти життя.

Компонентами інтегральної психологічної структури батьківства є ціннісні орієнтації батьків (сімейні цінності), батьківські установки й очікування, батьківські почуття, позиції, відношення, батьківська відповідальність, стиль сімейного виховання.

Соціально-психологічними чинниками прийняття чоловіком ролі батька є власний позитивний досвід спілкування зі своїм батьком чи з людиною, яка його заміняла; активна емпатійна позиція стосовно вагітної дружини; присутність при народженні дитини; перший емоційно-позитивний контакт з нею; особисте бажання чоловіка бути батьком; його вік та гармонійність подружніх взаєностосунків. Після народження дитини чоловікові необхідно прийняти на себе нову батьківську роль, тобто взяти на себе деякі нові зобов'язання і обов'язки по відношенню до малюка і дружини.

Проведене емпіричне дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

2. чоловіки, що мають дітей задоволені життям, більш схильні до дотримання соціальних норм і правил поведінки, менш схильні до ризику і менш підозрілі, більш терпимі і відповідальні, крім того, більш практичні. Так, наша 1-а гіпотеза підтвердилась.

3. Існують розбіжності у ставленні до своєї дитини у батьків, які були присутні на пологах від тих чоловіків, які не були присутні при народженні дитини. У батьків, присутніх на пологах, формується емоційно позитивне ставлення до дитини, що служить сприятливою основою для встановлення міжособистісних відносин у майбутньому.
4. Встановлені відмінності психологічних особливостей чоловіків до і після народження дитини. Так, після народження дитини у чоловіків спостерігається зниження схильності до ризику і одночасне підвищення показників соціальної нормативності, практичності є свідченням збільшення відповідальності. Відтак, наша третя гіпотеза про те, що існують відмінності у чоловіків до і після народження дитини підтверлась.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов /А. Адлер. Ростов-н/Д., 1998.- 448 с.
2. Андреева Т.В. Психология семьи: Учеб. пособие.- СПб.: Речь, 2007. - 384 с.
3. Авдеева Н.Н. Привязанность ребенка к матери и образ себя в раннем детстве // Вопросы психологии. - 1997. — № 4. — С. 13.
4. Аверин В.А. Психология личности. Уч. пособие. — СПб.: Изд-во В.А. Михайлова, 1999.-89 с.
5. Аверин В.А., Дандарова Ж.К. Психология человека от рождения до смерти. Младенчество. Детство. Юность. Взрослость. Старость. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 411 с.
6. Алексеева А.В. Трансформация семейных ролей мужчины и женщины в современном украинском обществе // Семейная психология и семейная терапия. - 2003. — № 4. — С. 25. Алешина Ю.Е. Цикл развития семьи: исследования и проблемы // Вестник Московского университета. Сер. 14. Психология. — 1987. — № 2.
7. Андреева Т.В. Особенности и тенденции развития современной семьи //Ананьевские чтения, 2002 СПб: изд-во С.-Петербургского университета, 2002.
8. Антонов А.И., Медков В.М., Социология семьи. – М.: изд-во МГУ, 1996.
9. Алешина Ю.Е. Индивидуальное и семейное консультирование. — М., 1999. — 208 с.
10. Архиреева Т.В., Полевая Е.В. Мотивация к отцовству как детерминанта отношения отца к ребенку // Семейная психология и семейная терапия. 2006. № 1. С. 75–89.
11. Архиреева Т.В. Влияние отношений с отцом на мотивационно-ценностные аспекты родительства у мужчин, имеющих детей // Материалы Второй Всероссийской научной конференции «Психологические проблемы современной российской семьи». В 3-х ч. Ч.

- 1 / Под общ. ред. В.К. Шабельникова и А.Г. Лидерса. - М., 2005. - С. 64-74.
12. Батуеа А.С. Возникновение психики в дородовой период: краткий обзор современных исследований // Психологический журнал. - 2002. - Т. 21. - № 6. - С. 51-57.
13. Белогай К.Н. Культурні моделі материнства і батьківства як чинники формування батьківського ставлення. Кемерово: КДУ. - 2002. - 191 с.
14. Беляева Т.Б. Изучение полового и возрастного аспекта в представлениях о ценности человека // Ежегодник РПОТ. Вып. 2. - М., 1995. - 178 с.
15. Беляева Т.Е., Сокол О.В. Стереотипы современного отцовства // Материалы Второй Всероссийской научной конференции «Психологические проблемы современной российской семьи». В 3-х ч. Ч. 1 / Под общ. ред. В.К. Шабельникова и А.Г. Лидерса. — М., 2005.-С. 123-133.
16. Бернс, Р. Развитие Я-концепции и воспитание [Текст] / Р. Бернс. - М.: Прогресс, 2006. - 241с.
17. Блок Д.Х. Влияние дифференцированной социализации на развитие личности мужчин и женщин // Практикум по социальной психологии. — СПб.: Питер, 2000. — С. 168-181.
18. Борисенко Ю.В. Психология отцовства. — Москва-Обнинск: «ИГ-СОЦИН», 2007. - 220 с.
19. Борисенко Ю.В. Проблема социальной детерминации отцовства // Теория и практика в современных социальных и психологических исследованиях. Сборник научных статей по результатам Всероссийской конференции 10—11 ноября 2005г. — Кемерово: Кузбассвузиздат, 2005. - С. 178-180.
20. Борисенко Ю.В. Модель взаимосвязи факторов, определяющих специфику отцовства // Семейная психология и семейная терапия. 2006. № 2. С. 44—55.

21. Борисенко Ю.В. Специфика факторов, влияющих на выполнение отцовских функций // Материалы Второй Всероссийской научной конференции «Психологические проблемы современной российской семьи». В 3-х ч. Ч. 1 / Под общ. ред. В.К. Шабельникова и А.Г. Лидерса. - М., 2005. - С. 170-176.
22. Борисенко Ю.В. Проблема отцовства в современном обществе // Вопросы психологии. - 2006. - № 3. - С. 122-130.
23. Борисенко Ю. В. Опыт исследования этапов формирования отцовства / Ю. В. Борисенко // Психология в вузе. – 2007. –№ 1. – С. 27-40.
24. Бочаров В.В. Антропология возраста. — М.: Прогресс, 1999. — 189 с.
25. Браун Дж., Кристенсен Д. Теория и практика семейной психотерапии. — СПб.: Питер, 2001. - 352 с.
26. Брусиловский А.И. Жизнь до рождения. — М.: Знание, 1991.
27. Брутман В.И., Родионова М.С. Формирование привязанности матери к ребенку в период беременности // Вопросы психологии. - 1997. - № 6. - С. 38-47.
28. Бэндлер Р., Гриндлер Дж., Сатир В. Семейная терапия. — Воронеж, 1993.
29. Валлон Ф. Психическое развитие ребенка. — М.: Просвещение, 1967.
30. Варга А.Я. Системная семейная психотерапия. Краткий лекционный курс. — СПб.: Речь, 2001.-144 с.
31. Варга Д. Радость родительских забот. – М.: Пр., 1983.
32. Варга, А.Я. Психологическая коррекция взаимоотношений детей и родителей [Текст] / А.Я. Варга, В.А. Смехов // Вестник Московского университета. - № 4. - 2004. - С.22-33.
33. Веретенко Т. Г. Роль сучасного батька у підготовці юнаків до усвідомленого батьківства Діти – батьки – сім'я: Випуск 5. – К.: Наук. світ, 2006. – 39 с.
34. Винникотт Д.В. Маленькие дети и их матери. - М.: Класс, 1998.
35. Витакер К. Полночные размышления семейного терапевта. — М., 1998.

36. Воспитание детей раннего возраста [Текст] / Под ред. Г. М. Лялиной. - М.: Просвещение, 2005. - 342 с.
37. Выготский Л. С. Детская психология. — М., 1984.
38. Власова Н. В. Теоретичний аналіз вивчення проблеми батьківства // Наукові записки Інституту психології імені Г. С Костюка АПН України / За ред. академіка С. Д. Максименка. - К.: Міленіум, 2006. Вип. 29. - С. 117-127.
39. Гиппенрейтер, Ю. Б. Общаться с ребенком. Как? [Текст] / Ю. Б. Гиппенрейтер - М.: АСТ: Астрель, 2007. - 238 с.
40. Говорун Т. В., Кікінеджи О. М. гендерна психологія. - К.: Академія, 2004.
41. Гозман Л. Я., Шлягина Е. М. Психологические проблемы семьи // Вопросы психологии. - 1985. - № 2. - С. 186-187.
42. Гребенников И. В. Основы семейной жизни. - М.: Просвещение, 1991. - 156 с.
43. Гурко Т. А. Родительство в изменяющихся социокультурных условиях // Социс. - 1997. - № 1 - С. 72-79.
44. Гурко Т. А. Вариативность представлений в сфере родительства // Социс. — 2000. — № 10. - С. 90-97.
45. Гольжак В. История в наследство: Семейный роман и социальная траектория / Пер. с фр. И. К. Масалкова. — М.: Изд-во Института психотерапии, 2003. - 233 с.
46. Джайнот Х. Д. Родители и дети [Текст] / Х. Д. Джайнот. - М.: Гном, 2005. - 281 с.
47. Дементьева Й. Первые годы брака. Проблемы становления молодой семьи. — М.: Наука, 1991.
48. Демидова Т. А. Проблеми підготовки молоді до сімейного життя. // Психологія. Збірник наукових праць НПУ імені М. П. Драгоманова. Випуск 1. — К., 1998. - С. 133-135.
49. Демидова Т. А. Психологические особенности формирования представлений о будущей семье у юношей и девушек. // Психологія.

- Збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, Випуск 18, 2002. – С.150 – 153.
50. Демидова Т. Формирование образа семьи в онтогенезе.//Актуальные проблемы розбудови національної освіти: Зб. наук.- метод. праць./ Ю. Беляєв.- К.; Херсон: Пілотні школи, 1997. – С.65-69.
51. Демчук Н.А. Влияние родительской семьи на психологическую готовность юношей к отцовству//Материалы Второй Всероссийской научной конференции «Психологические проблемы современной российской семьи». В 3-х ч. Ч. 1 / Под общ. ред. В.К. Ша-бельникова и А.Г. Лидерса. - М., 2005. - С. 336-340.
52. Дружинин В.Н. Психология семьи. — СПб.: Питер, 2006. - 176 с. Думитрашку Т.А. Структура семьи и когнитивное развитие семьи // Вопросы психологии. - 1996. - № 2. - С. 104-113.
53. Жигалин С.С. Влияние родительских позиций на воспитательный потенциал семьи подростка //Социально-психологические аспекты формирования личности: Материалы межрегиональной научно-практической конференции. – Шадринск, 2004. - С.164-171.
54. Жигалин С.С., Овчарова Р.В. Родительская позиция как психологический феномен //Экономика, психология, бизнес. – Красноярск, 2004. - № 2. – С.166-182.
55. Жигалин С.С. Соотношение представлений о родительстве, родительских позиций и нарушений семейного воспитания //Сб. научных трудов аспирантов Курганского университета. – Курган, 2002. - С. 69-72.
56. Запорожец, А.В. Условия и движущие силы психического развития ребёнка [Текст] / А.В. Запорожец. - М.: МПСИ, 2004. - 291 с.
57. Евсеенкова Ю.В. Этапы формирования чувства отцовства // Материнство. Психолого-социальные аспекты (норма и девиация): Материалы Всероссийской научно-практической конференции, Иваново—Плес, 6—9 сентября 2002 г. — Иваново: Ивановский государственный университет, 2002. — С. 96—99.

58. Евсеенкова Ю.В., Портнова А.Г. Отцовство как структурно-динамический феномен // Сибирская психология сегодня: Сборник научных трудов. - Кемерово: Кузбассвуиздат, 2004. - С. 104-110.
59. Евсеенкова Ю.В., Портнова А.Г. Структурный анализ акмеологического феномена отцовства // Психология зрелости и старения. - 2003. - № 4. - С.35-52.
60. Евсеенкова Ю.В. Система отношений в диаде отец—ребенок как фактор развития личности // Семейная психология и семейная терапия. - 2003. - № 4. — С. 30-48.
61. Евсеенкова Ю. В. Исследование отцовства в рамках групповой работы // Материалы научно-практической конференции «Ананьевские чтения — 2005» / Под ред. Л.А. Цветковой, Л.М. Шипицыной. - СПб.: Изд-во СПбГУ, 2005. - С. 554-556.
62. Евсеенкова Ю.В., Дмитриева Н.В. Опыт исследования феномена отцовства в рамках групповой работы // Семейная психология и семейная терапия. - 2004. - № 4. -С. 55-69.
63. Евсеенкова Ю.В., Портнова А.Г. Отцовство как социально-психологический феномен на рубеже тысячелетий // Философия образования. — 2003. — № 11 - С. 160—165.
64. Евсеенкова Ю.В., Портнова А.Г. Структурный анализ акмеологического феномена отцовства // Психология зрелости и старения. - 2003. - № 4. - С. 35-52.
65. Евсеенкова Ю.В., Портнова А.Г. Влияние отцовства на развитие личности// Акмеология. Личностное и профессиональное развитие. Материалы Международной научной конференции 7-8 октября 2004 г. - М.: ИД «Эко», 2004. - 614 с. - С. 365-371.
66. Ерохина Н.М. Родительское отношение как детерминанта образа потенциального партнера по браку // Материалы Второй Всероссийской научной конференции «Психологические проблемы современной

- российской семьи». В 3-х ч. Ч. 2 / Под общ. ред. В.К. Шабельникова и А.Г. Лидерса. - М., 2005. - С. 28-32.
67. Іглін М.Г., Магденків О.В., Калініченко Н.А. Психологічні особливості формування батьківства.Новосибірськ: МДПУ, 2001. - 428 с.
68. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. — СПб.: Питер, 2002. - 944 с.
69. Калина О.Г., Холмогорова А.Б. Значение отца для развития ребенка (на материале зарубежных исследований) // Семейная психология и семейная терапия. 2006. № 1. С. 87–99.
70. Калина О.Г., Холмогорова А.Б. Влияние образа отца на эмоциональное благополучие и полоролевою идентичность подростков // Вопросы психологии. 2007. № 1С. 15–26.
71. К вопросу о компонентах феномена родительства// Психологическое сопровождение личности в педагогическом процессе: Сб. научных трудов. – Курган, 2002. – 81с.
72. Кляпець О. Я. Вплив шлюбно-сімейних домагань на прогнозування майбутнього студентською молоддю // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. Вип. 31, т. II. - Чернігів: 2005. - С. 32-37.
73. Ключева Н.В. Психолог и семья: диагностика, консультация, тренинг [Текст] / Н.В. Ключева. - Ярославль: Академия развития, 2005. - 160 с.
74. Ковалев В.С. Психология современной семьи. — М., 1988.
75. Ковалёва Е.О. Проблема психологической готовности мужчин к обретению статуса отца // Проблемы сучасної психології. 2014. Випуск 24. – С. 373 – 385.
76. Кон И.С. Мужские исследования: меняющиеся мужчины в изменяющемся мире // Введение в гендерные исследования. Уч. пособие. Ч. 1 / Под ред. И.А. Жеребкиной. — Харьков: ХЦГИ, 2001; СПб.: Алетейя, 2001. - С. 562-606.

77. Кон И.С. Отцовство, как социокультурный феномен// Педагогика.- №9, 2005.- С. 3-16.
78. Коркина Н.А. Отцовство в современной семье // Семейная психология и семейная терапия. - 2003. - № 4. - С. 48-54.
79. Кочубей Б.Й. Мужчина и ребёнок. – М.: Знание, 1990. – 79 с.
80. Крайг Г. Психология развития. - СПб.: Питер, 2000. - 992 с.
81. Крюкова В.И. Отношение отца к новорожденному.// Материалы Второй Всероссийской научной конференции «Психологические проблемы современной российской семьи». В 3-х ч. Ч. 2 / Под общ. ред. В.К. Шабельникова и А.Г. Лидерса. — М., 2005. —С. 241-243.
82. Ланцбург М.Є. Психологічна допомога сім'ї в період очікування дитини. Хрестоматія з перинатальної психології. М., 2005. С.121 – 128
83. Лесгафт, П.Ф. семейное воспитание ребенка и его значение [Текст] / П.Ф. Лесгафт. - М.: Педагогика, 2006. - 432 с.
84. Маданес К. Стратегическая семейная терапия / Пер. с англ. ТВ. Снегиревой. - М.: Класс, 1999.-272с.
85. Малашенкова В.Л., Шаманская Т.Л. Формирование эффективного родительства через развитие новых форм общественно-семейного взаимодействия // Материалы Второй Всероссийской научной конференции «Психологические проблемы современной российской семьи». В 3-х ч. Ч. 3 / Под общ. ред. В.К. Шабельникова и А.Г. Лидерса. - М., 2005. - С. 4-9.
86. Марковская И.М. Мужские семейные роли в картине мира разных поколений // Семейная психология и семейная терапия. — 2003. — № 4. — С. 56.
87. Мартынова Т.Н. Семья как объект и субъект социальной работы. Учебно-методическое пособие к курсу «Семьеведение». Ч. 1. — Кемерово, 2000. — 32 с.
88. Мацук М.А. Влияние феномена отцовства на личность мужчины // Материалы Второй Всероссийской научной конференции

- «Психологические проблемы современной российской семьи»: в 3 частях. Ч. 3 / под общ. ред. д-ра психол. наук В.К. Шабельникова и канд. психол. наук А.Г. Лидерса. М., 2005. С. 34—36.
89. Миниярова В.М. Проблемы детско-родительских отношений // Материалы Второй Всероссийской научной конференции «Психологические проблемы современной российской семьи». В 3-х ч. Ч. 3 / Под общ. ред. В.К. Шабельникова и А.Г. Лидерса. — М., 2005. - С. 34-36.
90. Монахова, А.Ю. Психолог и семья: активные методы взаимодействия [Текст] / А.Ю. Монахова. - Ярославль: Академия развития, 2004. - 160 с.
91. Москаленко В.В. Социализация личности: философский аспект. - Киев: Вища школа, 1986. - 198 с.
92. Навайтис Г. Семья в психологической консультации. — М.: Московский психолого-социальный институт - Воронеж: НПО «МОДЭК», 1999. - 224 с.
93. Нестерова Е.А. Изучение взаимодействия эффективного родительства как системы и характеристик личностной зрелости родителей // Материалы Второй Всероссийской научной конференции «Психологические проблемы современной российской семьи». В 3-х ч. Ч. 3 / Под общ. ред. В.К. Шабельникова и А.Г. Лидерса. - М., 2005. - С. 80-90.
94. Неумоина Б.С. Исследование психологической готовности к отцовству // Материалы Второй Всероссийской научной конференции «Психологические проблемы современной российской семьи». В 3-х ч. Ч. 3 / Под общ. ред. В.К. Шабельникова и А.Г. Лидерса. - М., 2005. - С. 90-91.
95. Обухова Л.Ф. Возрастная психология. - М.: Роспедагентство, 1996.
96. Овчарова Р.В. Психологическое сопровождение родительства. - М.: Изд-во Института психотерапии, 2003. - 319 с.
97. Овчарова Р. В. Психология родительства. – М; “Академия”, 2005.

98. Осипова А.Л. Общая психокоррекция. Уч. пособие для студентов вузов. — М.: ТЦ «Сфера», 2000. - С. 439-484.
99. Осорина М.В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. - СПб.: Питер, 2000. - 288 с.
100. Попова П. Современный мужчина в зеркале семейной жизни. - М.: Мысль, 1989. - 188с.
101. Пояотнюк М.В. Структура семейных отношений в период ожидания ребенка // Материалы Второй Всероссийской научной конференции «Психологические проблемы современной российской семьи». В 3-х ч. Ч. 3 / Под общ. ред. В.К. Шабельникова и А.Г. Лидерса. - М., 2005. - С. 152-157.
102. Психологические проблемы самореализации личности / Под общ. ред. А.А. Реан, Л.А. Коростылевой. Вып. 2. - СПб.: Изд-во СПУ, 1998. - 357 с.
103. Реан А.А. Акмеология личности // Психологический журнал. — 2000. — Т. 21. — № 3. - С. 88-95.
104. Родительство как психологический феномен// Психолого-педагогические проблемы этической психологии: Материалы межрегиональной научно-практической конференции (апрель 2003): В 2 ч. Ч.1. – Шадринск, 2003. – С. 181-196.
105. Сатир В. Психотерапия семьи. - СПб., 1999. - 284 с.
106. Силина Е.А. Образ отца в восприятии воспитанников детского дома // Материалы Второй Всероссийской научной конференции «Психологические проблемы современной российской семьи». В 3-х ч. Ч. 3 / Под общ. ред. В.К. Шабельникова и А.Г. Лидерса. - М., 2005. - С. 286-290.
107. Смирнова О.Б., Бажова М.В. Опыт исследования структуры и динамики родительского отношения // Вопросы психологии. - 2000. - № 3. - С. 37-42.
108. Суханова К.Н. Тендерные различия в структуре родительского отношения // Сборник трудов молодых ученых Кемеровского

государственного университета, посвященный 60-летию Кемеровской области. В 3 т. Т. 1. — Кемерово: Полиграф, 2003.— 236 с.

109. Титаренко Т. М. Життєві завдання особистості як соціально-психологічний чинник моделювання майбутнього // Наукові студії із соціальної та політичної психології: 36. статей. - К.: Міленіум, 2007. - Вип. 16(19). 360 с. - С. 304-311.
110. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений. Курс лекций. – М.: Апрель-Пресс, издательство ЭКСМО-Пресс, 2000.
111. Шпиц Р.А. Первый год жизни ребенка. - М.: ГЕРРУС, 2000.
112. Эйдемиллер, Э.Г. Методы семейной диагностики и психотерапии [Текст] / Э.Г. Эйдемиллер. - М.: Фолиум, 2004. - 630 с.
113. Эйдемиллер Э.Г. Психология и психотерапия семьи. — СПб.: Питер, 2001. — 652 с.
114. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В.В. Семейная психотерапия. - Л.: Медицина, 1989. -192 с.
115. Юнг К.Г. Психологическая проблематика брака // Дух в человеке, искусстве и литературе. - Минск: ООО «Харвест», 2003. - 384 с.